

**Донецький національний університет
імені Василя Стуса**

**ДОНЕЦЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ
ЧАСОПИС**

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Рік заснування – 2024

№ 1(1), 2024

Вінниця – 2024

Vasyl' Stus Donetsk National University

DONETSK HISTORICAL JOURNAL

ACADEMIC JOURNAL

Founded – 2024

Issue 1(1), 2024

Vinnytsia – 2024

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Донецького національного університету імені Василя Стуса
(протокол № 21 від 28.06.2024)*

Редакційна колегія:

Довжук Ігор, д-р іст. наук, проф., проф. кафедри соціальних комунікацій, документознавства та інформаційної діяльності Університету Григорія Сковороди в Переяславі

Лаврут Ольга, д-р іст. наук, доц., проф. кафедри суспільно-гуманітарної та медійної освіти Донецького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти

Литвиненко Роман, д-р іст. наук, проф., проф. кафедри всесвітньої історії та археології Донецького національного університету імені Василя Стуса

Мелекєсцев Кирило, канд. іст. наук, ст. викл. кафедри історії України та спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету імені Василя Стуса (*відповідальний секретар*)

Отземко Олена, канд. іст. наук, доц., доц. кафедри історії України та спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету імені Василя Стуса

Пятницькова Ірина, канд. іст. наук, доц., доц. кафедри історії України та спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету імені Василя Стуса

Сирник Ярослав, доктор габілітований, професор Вроцлавського університету

Степанчук Юрій, д-р іст. наук, доц., проф. кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

Темірова Надія, д-р іст. наук, проф., проф. кафедри історії України та спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету імені Василя Стуса (*головний редактор*)

Шандра Ірина, д-р іст. наук, проф., проф. кафедри музейно-туристичної діяльності Харківської державної академії культури (Україна), професор кафедри економічної та соціальної історії Варшавської школи економіки (Szkoła Główna Handlowa w Warszawie)

Д 672 Донецький історичний часопис: науковий журнал / за ред. Н. Темірової. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса. 2024. № 1(1). 114 с.

Згідно з Рішенням Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення № 2521 від 08.08.2024 науковий журнал зареєстрований як друковане медіа і внесений до Реєстру суб'єктів у сфері медіа з ідентифікатором R30-05421.

Періодичність: 2 випуски на рік.

Опублікування матеріалів у журналі є безкоштовним.

Адреса редакції:

Факультет історії та міжнародних відносин,
Донецький національний університет
імені Василя Стуса,
вул. 600-річчя, 21,
Вінниця, 21021

Е-mail: donchasopys@gmail.com

Електронна версія: <https://jdonhm.donnu.edu.ua/index>

© Донецький національний університет
імені Василя Стуса, 2024

*Recommended for publication by the Academic Council
of Vasyl' Stus Donetsk National University
(protocol № 21, June 28, 2024)*

Editorial board:

Dovzhuk Ihor, Doctor of Sciences in Historical Sciences, Professor, Prof. at the Department of Social Communications, Document Studies and Information Activities of the Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav

Lavrut Olha, Doctor of Sciences in Historical Sciences, Docent, Prof. at the Department of Social, Humanitarian and Media Education of the Donetsk Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education

Lytvynenko Roman, Doctor of Sciences in Historical Sciences, Professor, Prof. at the Department of World History and Archeology of Vasyl' Stus Donetsk National University

Mieliiekiestsev Kyrylo, Candidate of Sciences in Historical Sciences, Senior Lecturer at the History of Ukraine and Auxiliary Sciences of History Department of Vasyl' Stus Donetsk National University (*Editorial Secretary*)

Otzemko Olena, Candidate of Sciences in Historical Sciences, Docent, Assoc. Prof. at the History of Ukraine and Auxiliary Sciences of History Department of Vasyl' Stus Donetsk National University

Piatnytskova Iryna, Candidate of Sciences in Historical Sciences, Docent, Assoc. Prof. at the History of Ukraine and Auxiliary Sciences of History Department of Vasyl' Stus Donetsk National University

Syrnyk Yaroslav, Doktor habilitowany, Professor of the University of Wrocław

Stepanchuk Yurii, Doctor of Sciences in Historical Sciences, Docent, Prof. at the History of Ukraine Department of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University

Temirova Nadiia, Doctor of Sciences in Historical Sciences, Professor, Prof. at the History of Ukraine and Auxiliary Sciences of History Department of Vasyl' Stus Donetsk National University (*Editor-in-Chief*)

Shandra Iryna, Doctor of Sciences in Historical Sciences, Professor, Prof. at the Department of Museum and Tourist Activity of the Kharkiv State Academy of Culture (Ukraine), Prof. at the Department of Economic and Social History of the Warsaw School of Economics (Szkoła Główna Handlowa w Warszawie)

Д 672 Donetsk Historical Review / Temirova N. (Ed.-in-Chief). Vinnytsia: Vasyl' Stus DonNU. Issue 1(1), 2024. 114 p.

By the Decision of the National Council of Ukraine on Television and Radio Broadcasting No. 2521 dated August 8, 2024 this academic journal is registered as print media in the State Register of Subjects in the Field of Printed Media, with the media identifier R30-05421.

Frequency: 2 issues a year.

Publication of materials in the journal is free of charge.

Publisher Contacts:

Faculty of History and International Relations,
Vasyl' Stus Donetsk National University,
600-richchia str., 21,
Vinnytsia, 21021

E-mail: donchasopys@gmail.com

Digital version: <https://jdonhm.donnu.edu.ua/index>

© Vasyl' Stus Donetsk
National University, 2024

ЗМІСТ

Студії з ранньомодерної та модерної історії

<i>Отземко Олена.</i> ПІВНІЧНЕ ПРИАЗОВ'Я В ЗАПИСКАХ ІНОЗЕМЦІВ 16 – СЕРЕДИНИ 17 ст.	7
<i>Довжук Ігор.</i> ПЕРШІ ЗАВОДИ ДОНБАСУ ТА ЇХ РОЛЬ У РОЗВИТКУ ПРОМИСЛОВОСТІ ПІВДНЯ УКРАЇНИ	19
<i>Темірова Надія.</i> ВЕЛИКІ ЗЕМЛЕВЛАСНИКИ ДОНЕЧЧИНИ НА ПОЧАТКУ ПРОМИСЛОВОЇ ДОБИ.....	31

Студії з історії 20 – початку 21 ст.

<i>Бут Олександр.</i> «ВІН ВИБРАВ СВОБОДУ, А СВОБОДА ВИБРАЛА ЙОГО» ...	42
<i>Зубко Ольга.</i> УКРАЇНСЬКІ РАДЯНСЬКІ ДЕТЕКТИВИ ТА ЕМІГРАЦІЙНІ СЕНСАЦІЙНІ ПОВІСТІ (1920–1930-ті рр.)	54
<i>Лаврут Ольга.</i> ПЕРЕВІРКИ У ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКОЛАХ УРСР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1940-Х – 1980-Х РР.....	66
<i>Мелекєсцев Кирило.</i> ANCIENT HISTORY AND SUBVERSIVE ATTEMPTS TO AFFECT REGIONAL SYMBOLS BY INFORMATION WARFARE ACTORS....	79
<i>Мартинчук Інна.</i> СОЦІАЛЬНО-ГУМАНІТАРНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЦЕРКОВ ТА РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ.....	91
<i>Пятницькова Ірина.</i> РОСІЙСЬКА АГРЕСІЯ НА ДОНЕЧЧИНІ МОВОЮ СВІДКІВ: ПРОЄКТИ ДОКУМЕНТУВАННЯ.....	102

CONTENTS

Early Modern and Modern History Studies

<i>Otzemko Olena.</i> THE NORTHERN PRYAZOVIA IN THE NOTES OF FOREIGNERS IN THE 16 th – MID 17 th CENTURIES.....	7
<i>Dovzhuk Ihor.</i> THE FIRST FACTORIES OF DONBAS AND THEIR ROLE IN THE DEVELOPMENT OF INDUSTRY IN THE SOUTH OF UKRAINE.....	19
<i>Temirova Nadiia.</i> LARGE LANDOWNERS OF DONECHCHYNA AT THE BEGINNING OF THE INDUSTRIAL AGE.....	31

The 20th – Early 21st Centuries History Studies

<i>But Oleksandr.</i> «HE CHOSE FREEDOM, AND FREEDOM CHOSE HIM».....	42
<i>Zubko Olha.</i> UKRAINIAN SOVIET DETECTIVES AND EMIGRATION SENSATIONAL STORIES (1920s–1930s).....	54
<i>Lavrut Olha.</i> INSPECTIONS IN SECONDARY SCHOOLS OF THE UKRAINIAN SSR IN THE SECOND HALF OF THE 1940s–1980s.....	66
<i>Mieliekiestsev Kyrylo.</i> ANCIENT HISTORY AND SUBVERSIVE ATTEMPTS TO AFFECT REGIONAL SYMBOLS BY INFORMATION WARFARE ACTORS	79
<i>Martynchuk Inna.</i> SOCIAL AND HUMANITARIAN ACTIVITIES OF CHURCHES AND RELIGIOUS ORGANIZATIONS DURING THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR	91
<i>Piatnytskova Iryna.</i> RUSSIAN AGGRESSION IN DONECHCHYNA AS TOLD BY THE WITNESSES: DOCUMENTING PROJECTS	102

СТУДІ З РАННЬОМОДЕРНОЇ ТА МОДЕРНОЇ ІСТОРІЇ

УДК 930.1:94(477.7)''15/16

DOI: 10.31558/3083-5771.2024.1.1

ПІВНІЧНЕ ПРИАЗОВ'Я В ЗАПИСКАХ ІНОЗЕМЦІВ 16 – СЕРЕДИНИ 17 ст.

Олена Отземко

Донецький національний університет імені Василя Стуса

otzemko@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3164-1148>

Researcher ID AAS-7590-2020

Olena Otzemko

Vasyl' Stus Donetsk National University

otzemko@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3164-1148>

Researcher ID AAS-7590-2020

Метою статті є аналіз інформаційних можливостей мемуарних творів іноземців щодо вивчення історії Північного Приазов'я (в кордонах України) 16 – середини 17 ст. Джерелами для дослідження послуговували записки іноземців різного походження, які перебували на території Кримського ханства, зокрема Північного Приазов'я: польського посла до Криму М. Броневського, місіонерів домініканського ордену Ж. де-Люка та Е. Д. д'Асколі, англійця Дж. Сміта, а також турецького мандрівника Е. Челебі. Застосовано такі методи: історико-хронологічний, історико-порівняльний, історико-генетичний, джерелознавчого аналізу та синтезу.

Показано особливості походження та розмаїття жанрів мемуаристики, залученої до дослідження: записки етнографічно-географічного характеру, ґрунтовані на особистих враженнях, спогадовий твір, що поєднує автобіографічні мемуари та подорожні записки, а також тревелог. Проаналізовано інформаційний потенціал мемуарних творів щодо вивчення історії Північного Приазов'я. Зазначається, що всі твори мають значно ширші географічні межі: Північне Приазов'я є одним із регіонів, якому серед інших приділено увагу. Попри те, що інформація, яка стосується регіону різного обсягу, часто уривчаста, фрагментарна, мемуари іноземців дають можливість скласти уявлення про природний світ і населення Північного Приазов'я. Акцентовано на доволі докладній картині кочового життя ногайських татар, що дає змогу уявити їхнє географічне розташування, відносини з Кримським ханством, відмінності від кримських татар, наслідки кризових змін, що сталися внаслідок розколу Ногайської Орди та переселення в Північне Причорномор'я та Приазов'я в 16 ст. Зазначається, що свідчення про українських козаків, які містять проаналізовані записки іноземців, опосередковано засвідчують їхнє сусідство з ногайськими татарами на території Північного Приазов'я.

Перспективи дослідження записок іноземців пов'язані із кваліфікованим перекладом та публікацією українською мовою, а також подальшим джерелознавчим аналізом.

Ключові слова: *Північне Приазов'я, мемуари, мандрівні записки, ногайські татари.*

The purpose of the article is to analyze the information capabilities of foreigners' memoirs on research of the history of the Northern Azov region (within the borders of Ukraine) in the 16th and mid-17th centuries. The sources for the study were the notes of foreigners of different origins who stayed in the Crimean Khanate, in particular in the Northern Azov region, namely Polish Ambassador to the Crimea M. Broniewski, Dominican missionaries J. de Luc and E. D. d'Ascoli, Englishman J. Smith, and Turkish traveler E. Celebi. The historical chronological, historical comparative, historical genetic, source analysis and synthesis methods have been used.

The author shows the peculiarities of the origin and diversity of the memoiristics genres covered by the study, i.e. ethnographic and geographical notes based on personal impressions, a memoir combining autobiographical memoirs and travel notes, and a travelogue. The information potential of memoirs for studying the history of the Northern Azov region has been analyzed. It has been noted that all the works have a much wider geographical scope, and Northern Azov region was one of the areas of focus, among others. Despite the fact that information about the region has different scope and is often sparse and fragmentary, the memoirs of foreigners give an idea of the natural world and the population of the Northern Azov region. The focus is placed on a fairly detailed picture of the nomadic life of the Nogai Tatars, which allows imagining their geographical location, relations with the Crimean Khanate, differences from the Crimean Tatars, and the consequences of the crisis changes that occurred as a result of the split of the Nogai Horde and resettlement in the Northern Black Sea and Azov regions in the 16th century. It has been noted that the evidence of Ukrainian Cossacks contained in the analyzed notes of foreigners indirectly testifies to their stay in the neighborhood with the Nogai Tatars in the Northern Azov region.

Prospects for the study of the notes of foreigners are related to qualified translation and publication in Ukrainian, as well as further source analysis.

Keywords: *Northern Azov region, memoirs, travel notes, Nogai Tatars.*

Події російсько-української війни вкотре підтвердили актуальність вивчення історії Донеччини для розуміння як минувшини нашої країни, так і сучасних політичних реалій, витoki яких приховані в цій минувшині. Північне Приазов'я, частиною якого є Донецький край, протягом тисячоліть було перехрестям шляхів, якими як у географічному, так і в історичному сенсі рухалися різні народи, що стали невід'ємним складником історії України. Перетин на цій території кордонів різних державних утворень у 16–17 ст. зумовив її втягнення до військово-політичних подій і процесів різного масштабу.

Особливість цього регіону, за яким у 16–17 ст. закріпилася назва «Дике поле», спричинила обмежену кількість джерел, зокрема письмових. З огляду на це

особливої цінності набувають свідоцтва очевидців: мандрівників, послів іноземних держав, місіонерів, які з різних причин перебували на цій або суміжних територіях.

Наукове вивчення записок іноземців зазначеного періоду пов'язане з їх перекладом і публікацією. Дослідницький характер мають вступні статті й коментарі науковців у виданнях 19 – на початку 20 ст.: І. Мурзакевича, П. Юрченка, А. Бертъе-Делагарда, Н. Дашкевича, J. Von Hammer, A. G. Bradley¹. В радянській історіографії відзначимо ґрунтовне довідково-бібліографічне видання В. Кордта, у якому подано інформацію про місця зберігання та видання записок іноземців з 9 до кінця 17 ст., історію арабської географічної літератури І. Крачковського, публікацію уривків з «Книги подорожей» Е. Челебі зі вступними статтями А. Желтякова, А. Тверитиної, В. Мавродіна². Сучасні дослідження записок іноземців мають як джерелознавчий характер, зокрема стаття М. Жарких, так і історико-літературний – узагальнююча праця Д. Наливайка³. Для розуміння особливостей мемуаристики як виду джерел особового походження, і серед іншого, мандрівних записок (тревологів), мають значення дослідження Н. Любовець, Л. Джигуна, Н. Розінкевич, теоретичні міркування авторок колективної монографії А. Rzera, D. Drewniak, K. Macedulska⁴. До дослідження залучені праці з

¹ Броневский, М. (1867). Описание Крыма / пер. И. Г. Шершеневича; прим. Н. Н. Мурзакевича. *Записки Одесского общества истории и древностей (далі ЗООИДД)*, 6, 333–367; Д'Асколи, Э. Д. (1902). Описание Черного моря и Татариин, составил доминиканец Эмиддио Дортелли д'Асколи, префект Каффы, Татариин и проч. (1634) / пер. Н. Н. Пименова, прим. А. Л. Бертъе-Делагарда. *ЗООИД*, 24, ч. 2, 89–180; *Descrittione del mar negro & della Tartaria*. Per. I. D. Emiddio Dortelli d'Ascoli, Lett. Dom.: Prefetto del Caffa, Tartaria & / предисл. Н. П. Дашкевича (1891). *Чтения в историческом обществе Нестора-летописца*, 5, ч. 3, 1–47; Де-Люк, Ж. (1879). Описание перекопских и ногайских татар, черкесов, мингрелов и грузин Жана де-Люка, монаха доминиканского ордена (1625) / пер. и предисл. П. Юрченко. *ЗООИД*, 11, ч. 3, 473–493; Bradley, A. G. (1910). Introduction, Critical and Biographical. *Smith J. Travels and Works of Capitain John Smith*. Edinbourg: John Grant, 1, I–XXVII; Çelebi, Evliya (1834). *Narrative of Travels in Europe, Asia, and Africa, in the Seventeenth Century* / trans. J. von Hammer. London: William Nicol. CO, 2.

² Кордт, В. (1926). *Чужоземні подорожі по Східній Європі до 1700 р.* Київ: З друкарні УАН; Крачковский, И. Ю. (1957). *Избранные сочинения. В 6 т. Т. 4. Арабская географическая литература*. Москва–Ленинград: Изд. АН СССР, 1957; Желтяков, А. Д., Тверитинова, А. С. (1961). Эвлия Челеби и его «Книга путешествия». *Челеби Э. Книга путешествия. Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века*. Москва: Изд. вост. лит., 1961. Вып. 1. Земли Молдавии и Украины.

³ Жарких, М. (2020). «Опис Татарії» М. Броневського: джерелознавчі спостереження. Київ. Retrieved from https://chtyvo.org.ua/authors/Zharkykh_Mykola/Opys_Tatarii_M_Bronevskoho_dzhereloznavchi_sposterezhennia/; Наливайко, Д. (1998). *Очима Заходу: Реценція України в Західній Європі XI–XVIII ст.* Київ: Основи.

⁴ Любовець, Н. І. (2016). Новітня історіографія вітчизняної мемуаристики: до проблеми термінології та класифікації. *Українська біографістика = Biographistica ukrainica*, 13, 28–50; Джигун, Л. (2017). Літературний треволог як жанр мандрівної прози: походження та історичний розвиток. *Південний архів. Філологічні науки*, 71, 24–29; Розінкевич, Н. (2019). Жанрова

історії заселення Донеччини та Степової України, а також з історії ногайських татар у Північному Причорномор'ї¹.

Зазначенні розвідки присвячені загальній характеристиці мемуарних творів або містять оцінку їх повідомлень з окремих питань, які розглядаються в історичних працях. Отже, метою статті є аналіз інформаційних можливостей мемуарних творів іноземців щодо вивчення історії Північного Приазов'я (в кордонах України) в 16 – середині 17 ст. Як різновид джерел особового походження, ці оповідні твори відбивають враження автора про події, учасником або свідком яких він був: авторське Я «фільтрує» та інтерпретує розказане, спираючись на особистий досвід, сімейний, соціальний, культурний контексти, що вплинули на формування та життєвий шлях мемуариста². Водночас йдеться про мемуарні твори іноземців: вони буквально потрапляли в «інший світ», який часто кардинально відрізнявся від їхнього попереднього досвіду. У такій мемуаристиці багато описів місцин, народів, країн, спогади супроводжуються історичними екскурсами, діалогами з людьми, що зустрічаються в різних ситуаціях, вигадками та анекдотами. З іншого боку, записки іноземців «щедріші на реалії повсякденного життя народу, на деталі його побуту, звичаїв, обрядів, психології тощо», навіть їхні помилки можуть бути джерелом цінних відомостей³.

Джерелами для дослідження послуговували записки іноземців різного походження, які перебували на території Кримського ханства, зокрема Північного Приазов'я, в 16 – середині 17 ст.: польського посла до Криму Мартина Броневського⁴, місіонерів домініканського ордену Жана де-Люка (Джованні да Лукка)⁵ та Еміддіо Дортеллі д'Асколі⁶, англійця Джона Сміта⁷, а також турецького манд-

специфіка творів мандрівної літератури. *Закарпатські філологічні студії*, 2, вип. 7, 144–148; Rzepa, A., Drewniak, D., Macedulska, K. (2018). *The self and the world: Aspects of the aesthetics and politics of contemporary North American literary memoir by women*. Poznań: Adam Mickiewicz University Press.

¹ Пірко, В. О. (2003). *Заселення Донеччини у XVI–XVIII ст.* Донецьк: Східний вид. дім; Пірко, В. О. (2004). *Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI–XVIII ст.* Донецьк: Східний видавничий дім; Грибовський, В. (2011). Землеробство і седентаризація у кочовницькому соціумі: випадок причорноморських ногайців. *Україна в Центральній-Східній Європі*, 11, 167–190; Грибовський, В. (2004). Формування локальної групи причорноморських ногайців у XVI–XVII ст. *Україна в Центральній-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*, 4, 279–306; Бачинська О. et al. (2016). *Лицарі Дикого Поля. Плугом і мушкетом: Український шлях до Чорного моря*. Харків: КСД.

² Любовець, 36; Rzepa, A. et al., 10.

³ Rzepa, A. et al., 58; Наливайко, 6.

⁴ Броневский, 333–367.

⁵ Де-Люк, 473–493.

⁶ Д'Асколі, 89–180; *Descrittione del mar negro & della Tartaria*, 1–47.

⁷ Smith, J. (1910). *The travels, adventures, and observations of Captain John Smith, in Europe, Asia, Africke, and America. Smith J. Travels and Works of Captain John Smith*. Edinbourg: John Grant, 2, 821–880.

рівника Евлії Челебі¹. Їх склад демонструє різноманітність і гнучкість мемуарного жанру.

Твори М. Броневського, Жана де-Люка та Е. Дортеллі д'Асколі відобразили інформацію та враження, накопичені протягом перебування на території Кримського ханства. Мартин Броневський як посол польського короля Стефана Баторія перебував у Криму в 1578 і 1579 рр. Метою посольства було стримати Кримське ханство від нападів на землі Речі Посполитої і залучити його до війни проти Московського царства. Твір було написано буквально «за гарячим слідом» у 1579 р.². Домініканські ченці Жан де-Люк та Е. Дортеллі д'Асколі у 1620–30-ті роки перебували на території Кримського ханства із місіонерськими цілями: навернення в католицизм татар і черкесів. Попри обмаль відомостей про їхню діяльність, із твору д'Асколі відомо, що він десять років «належав до префектури міста Кафи і Татарії» та, як і Жан де-Люк, мав можливість мандрувати різними територіями ханства. Твір д'Асколі написаний у 1634 р., Жана де-Люка приблизно у 1625 р. Обидва автори згадують один одного як компаньйона в місіонерській діяльності³.

Зазначені твори відбивають тенденції розвитку європейської літератури 16–17 ст. По-перше, це бурхливий розвиток мемуаротворчості, який виявився у розквіті різних жанрів: описи мандрівок, місій, щоденники, мемуари тощо. По-друге, раціональний і щирий (не зарозумілий) інтерес до інших народів, їхніх звичаїв та способу життя, притаманний гуманістичній культурі, що зумовило появу творів «людинознавчо-етнографічного характеру», які поєднували географічний та етнографічний опис зі враженнями та емоціями автора⁴. Це виявляється не тільки у назвах записок («Описання» Татарії, ... Чорного моря, ... перекопських і ногайських татар), а у з метою їх створення, про які повідомляють автори. Зокрема, М. Броневський у посвяті польському королю писав: «...задовільнити [...] бажання Вашої Величності дослідити іноземні народи, їх звичаї у мирний і воєнний час, їх закони та географічне розташування їхніх земель». Майже п'ятдесят років потому схожі думки висловив д'Асколі: «Допитливість і жадоба до знання властиві людині, як будь-кому відомо. [...] ...іноді однаково бажано узнати про властивості та звичаї місцин і людей, і тим сильніше, чим вони менше відомі та більше віддалені від нас. ...я [...] вважав не зайвим задовільнити допитливість бажаючих мати відомості про вищезгадані країни (Тата-

¹ Celebi, E. (1834). *Narrative of Travels in Europe, Asia, and Africa, in the Seventeenth Century* / Trans. J. von Hammer. London: William Nicol. CO, 2; Челеби, Э. (2008). *Книга путешествия. Крым и сопредельные области. (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века)*. Симферополь: «ДОЛЯ».

² Броневский, 333–367.

³ Де-Люк, 473–493; Д'Асколи, 89–180.

⁴ Наливайко, 93–94.

рія – авт.) і тому написав цю книгу». Жан де-Люк, заявляючи про бажання повно та докладно описати Татарію, наголошує, що викладе «тільки те, що бачив на власні очі»¹.

«Описанню...» М. Броневського притаманна ще одна особливість ренесансних записок про південь Східної Європи: застаріла антична ономастика. Автор часто покликається на Страбона, використовує Птолемея, Плінія. У творах першої половини 17 ст. «квазінаукова класична ерудиція» практично зникає, що підтверджують записки де-Люка та д'Асколі².

Спогади англійця Дж. Сміта, написані на схилі життя, є поєднанням автобіографічних мемуарів з мандрівними записками: автор докладно розповів про своє життя від народження, родину, описав подорожі різними континентами³. Дж. Сміт, засновник першої англійської колонії в Північній Америці, один з «батьків американської нації», в молодості як найманець встиг взяти участь у війнах на території Європи. У 1602 р. потрапив у турецький полон, був відправлений до ногайських татар у Східне Приазов'я в районі р. Кубань. 1603 року Сміт втік з полону та, повертаючись до Європи, перетнув територію України, зокрема Північне Приазов'я. Відтак побував в Африці, у 1607 р. вирушив до Америки. Твір Дж. Сміта недостатньо досліджений, принаймні щодо його свідчень про українські землі, частину з яких він запозичив із подорожніх записок Г. Рубрука⁴.

Твір Е. Челебі – класичний тревелог (мандрівні записки), що ґрунтується на хронотопі шляху, тобто переміщенні автора в географічному просторі й часі. Для тревелогів 15–17 ст. характерне прагнення автора подати якомога більше детальної географічної та етнографічної інформації про побачене. З іншого боку, «Книга подорожей» належить до популярної й сталої мусульманської літературної традиції опису подорожей, яка бере свій початок із 10 ст.⁵. У мандрах теренами Європи та Азії, що тривали майже півстоліття (1631–1678) Челебі, зокрема, побував на території України, Кримського ханства, навіть долучився до облоги захопленої запорозькими козаками фортеці Азов військами кримського хана у 1641–1642 рр.

З 16 ст. на території Північного Приазов'я сходилися кордони Великого князівства Литовського, після 1569 р. – Речі Посполитої (фактично землі Вольностей Війська Запорозького), Московського царства та Кримського ханства. Сіверський Донець став неофіційним кордоном між Московщиною та Кримським ханством. На тривалий час за його лівобережжям закріпилася назва «москов-

¹ Броневский, 367; Д'Асколи, 95–96; Де-Люк, 474.

² Броневский, 333–367; Наливайко, 152.

³ Smith, 821–880.

⁴ Наливайко, 174–175.

⁵ Celebi, 2; Джигун, 26; Розінкевич, 145–148; Крачковский, 624–631.

ська» сторона, а за правобережжям – «кримська»¹. До середини 16 ст. Північне Причорномор'я та Приазов'я займали кримські та ногайські татари. Після походів українських козаків у пониззя Дніпра в 50-х рр. 16 ст. кримські татари відійшли за Перекоп. У другій половині 16 ст., після розпаду Ногайської орди на Великих і Малих ногаїв, останні перейшли під зверхність кримського хана й розселилися у Приазов'ї та Причорномор'ї, прикривши з півночі Кримське ханство. Татарські улуси, особливо взимку, переважно кочували у приморській смузі Приазов'я, водночас територія Середнього Подінців'я була фактично безлюдним степом, своєрідною санітарною зоною між Московською державою й татарськими кочовищами, за якою закріпилася назва «Дике поле» або «Поле»².

З огляду на сказане вище в записках іноземців, залучених до дослідження, можна виокремити кілька сюжетів, які стосуються саме Північного Приазов'я. Це передусім відомості природно-географічного характеру. М. Броневський подає описання Азовського моря (Меотійське болото), а також Приазовського степу: «материк, що лежить за Очаковом і Дніпром [...], обмежений із заходу Дніпром, з півночі Доном, зі сходу Меотійським озером і Таврійським півостровом...; за Перекопом до фортеці Оссова (Азов), що лежить на Дону, надзвичайно просторий, родючий та усюди рівний; ...майже всі Перекопські та азовські татари випасають свої стада й залишаються там літо й осінь. Материк цей..., [...] має у довжину більше 100 миль...»³. Де-Люк цю рівнинну й «дуже прохолодну» територію між Дунаєм і Меотидою (Азовським морем) називає Мала Татарія: вона межує з Московщиною, малоросією (так в тексті – *авт.*), країною Черкесів і являє собою «просторі гарні пасовища. Дуже багато водиться в них худоби, диких коней, волків, лисиць, оленів...»⁴. Інформацію де-Люка про погодні умови підтверджують подорожні записки Евлії Челебі, який Приазовський степ називає «степ Хейхату», «поле Кипчак». Восени 1641 р. Челебі повертався після невдалої облоги Азова разом з військом кримського хана до Криму: «такий сильний мороз, що всі мусульманські воїни думали, що не витримають його, і завдяки цьому прикладу дізналися, що степ Хейхату такий же немилосердний, як Чорне море». Челебі пише, що військо перетнуло річки Sud (Молочна), Mus (Міус, Кальміус? – *авт.*), останню перепливали з великими труднощами через холодну пору року, «вдягнувши всю зброю в шкіряні чохла». Через те, що випав сніг «на три лікті завглибшки», декілька днів ночували в снігу⁵.

В усіх зазначених авторів знаходимо сюжети різного обсягу, але схожого змісту про ногайських татар. Усі наголошують на відмінностях у зовнішності та

¹ Пірко (2004), 12; Пірко (2003), 8–9.

² Пірко (2004), 13; Пірко (2003), 7; Бачинська О. et al., 171–175.

³ Броневський, 349, 352.

⁴ Де-Люк, 485, 486, 488.

⁵ Çelebi, 64–65.

способі життя між татарами кримськими та ногайськими. Д'Асколі навіть буде свою розповідь про ногайців на порівнянні з татарами кримськими. Як пише де-Люк: «Вони – народ украй грубий, кочовий і дикий»¹. Зовні ногайці повновиді, з великою головою, пласким обличчям, приплюснутим носом, маленькими ледве помітними очима, але з дуже гострим зором. Мають довгий тулуб і короткі ноги, тому, коли стоять на землі, вони низькі на зріст, а верхи здаються велетнями. Втім ці особливості зовнішності поступово слабшають у міру того, як ногайці рідняться з кримськими татарами. Особливо це помітно по їхніх «князях», що «народжуються від прекрасних черкешенок»².

У ногайських татар немає міст, вони постійно кочують степом, окремими таборами, що мають своїх «начальників» (беї, теміри, мурзи). Випасаючи величезні стада, вони живуть у кибитках, вкритих повстю, що ставлять на повозки, запряжені волами. За словами д'Асколі, «іноді повозки з'їжджаються в такій кількості, що виглядають як дуже велике місто» (схожі враження знаходимо в мемуарах Й. Барбаро, який спостерігав татарську орду в районі Тани (Азова) двома століттями раніше)³.

Через те, що ногайці, на відміну від кримських татар не мали землеробства, в них майже не було хлібних продуктів. Як пише д'Асколі, серед простонароддя чимало таких, хто ніколи не їв хліба, є і такі, що не знають, що таке хліб, утім вони здатні доволі тривалий час переносити голод. Їхньою основною їжею було м'ясо, молоко та продукти з нього. За свідченнями Дж. Сміта, молоко зберігають у шкіряних бурдюках, «і це не загрожує їх здоровим шлункам»⁴. Як зазначає В. Грибовський, у 16 – першій третині 17 ст. у ногайців помітно зменшилася вага землеробства. З одного боку, Причорноморські та Приазовські степи були просторими та зручними для кочування, проте через активну діяльність козаків склалися несприятливі умови не тільки для землеробства, але й для повноцінного функціонування кочівницької економіки. Тож ногайці були змушені пристосовуватися до наявних ризиків: кочували більш рухливим способом, використовували переважно малі нерозібрані кибитки, встановлені на повозці, про що йдеться у згаданих джерелах⁵.

Де-Люк і Челебі зазначають відмінності ногайців в одязі: вони одягаються у шкіри тварин і не носять рубаш, одяг із суконної матерії – це розкіш, доступна лише багатіям. Дж. Сміт описав цей одяг: «простий татарин носить чорну овечу

¹ Д'Асколі, 130; Де-Люк, 486.

² Д'Асколі, 130; Де-Люк, 487.

³ Броневский, 357; Де-Люк, 485–486, 488; Smith, 856; Д'Асколі, 130–131; Йосафат, Барбаро (1971). Путешествие в Тану. *Барбаро и Контарини о России. К истории итало-русских связей в XV в.* / подгот. Е. Ч. Скржинская. Ленинград: Наука, 148.

⁴ Де-Люк, 485–487; Д'Асколі, 130; Smith, 857.

⁵ Грибовський (2011), 171–173; Грибовський (2014), 286–288.

шкуру на спині, а дві ноги прив'язані до шиї; інші дві – навколо поясу. Другою шкірою прикрито груди, і ноги, прив'язані таким же чином позаду; ще дві шкіри служать йому для штанів; на голові маленька шапочка з чорної повсті; вони використовують дуже багато цієї повсті для килимів, постільної білизни...»¹.

Де-Люк, записки якого містять доволі великий сюжет про ногайців, подає описання їхніх шлюбних, поховальних звичаїв, покарання крадіїв (на відміну від кримських татар, їх не страчували, а обертали в рабів). Окрім кочового скотарства, ногайці були вправними мисливцями, а також займалися обмінною торгівлею з турецькими та вірменськими купцями, хоча останні намагалися оминати їхню країну через труднощі та небезпеку пересування². Де-Люк також звертає увагу на те, що хоча ногайці «магометани, но не дотримуються правил своєї релігії: не постяться, не збираються на молитву; ...магометанські богослови не живуть з ними через те, що не можуть звикнути до їхнього способу життя». Схожі думки висловлює Е. Челебі: «Ногайський народ порівняно з татарами не відрізняє дозволеного від забороненого»³.

Водночас ногайці були дуже міцними, витривалими та вправними воїнами. Доволі чисельне військо, очолюване ногайськими князями, часто залучалося до династичних війн у Кримському ханстві. Одну з таких війн описав д'Асколі⁴. Загалом Кримське ханство за допомогою ногайців посилювало свій військовий потенціал, войовничі причорноморські кочовики захищали північні кордони ханства і стримували землеробську колонізацію степу⁵.

Отже, зазначені мемуарні твори за умови врахування особистісних характеристик їхніх авторів надають доволі повне уявлення про татарське (ногайське) населення Північного Приазов'я в 16 – середині 17 ст. Проаналізовані джерела загалом відобразили наслідки кризових змін у житті ногайських татар: пошук нових територій після розколу Ногайської Орди, скорочення території кочування внаслідок просування землеробської колонізації з півночі та активізації діяльності запорізького козацтва у першій половині 17 ст., що призвело до руйнування традиційного кочового господарства, збільшення ролі військової справи, перетворення «полювання за ясиром» на специфічну господарську галузь та головне джерело прибутку⁶.

Зазначимо ще один сюжет, наявний в усіх мемуарних творах – українське козацтво. Загалом на тлі збільшення інтересу до України та резонансу, що викликали війни українських козаків із турками й татарами, це було характерним

¹ Де-Люк, 487; Smith, 856; Челеби, 26.

² Де-Люк, 486–487; Д'Асколі, 114.

³ Де-Люк, 485; Челеби, 26.

⁴ Д'Асколі, 108–113; Де-Люк, 485.

⁵ Грибовський (2014), 287.

⁶ Грибовський (2014), 284–288.

для літературної україністики цього періоду¹. Доволі промовисті згадки про козаків знаходимо у М. Броневського: «Татари ці дуже бояться наших Низових козаків, так названих від того, що плавають в ладях вниз по ріці ... та роблять на них несподівані та сильні напади». Козаків на своєму шляху з полону згадує Дж. Сміт, про їх участь у династичних війнах у Кримському ханстві пише д'Асколі, особливо багато інформації про козаків у мандрівних записках Евлії Челебі². Ці згадки не мають прямої прив'язки до Північного Приазов'я, але дослідження В. Пірка, які спираються на різноманітні джерела, довели, що на середину 17 ст. практично все Північне Приазов'я опинилося під контролем Запорізької Січі³. Тож згадки про козаків у записках іноземців опосередковано засвідчують їхнє сусідство з ногайськими татарами.

Отже, Північне Приазов'я 16 – середині 17 ст. привернуло увагу різних за походженням іноземних мемуаристів, перебування яких на цій та суміжних територіях було спричинене різними обставинами: посольська місія, місіонерська діяльність католицької церкви, потрапляння до полону, людська допитливість. Таке розмаїття демонструє зацікавленість цим регіоном, попри те, що він вважався окраїною Європи, а також його важливу роль у військово-політичних процесах різного масштабу. Твори іноземців демонструють гнучкість мемуарного жанру: записки етнографічно-географічного характеру, ґрунтовані на особистих враженнях, тревелог, а також спогадовий твір, що поєднує автобіографічні мемуари та подорожні записки.

Усі проаналізовані твори мають значно ширші географічні межі: Північне Приазов'я є одним із регіонів, якому серед інших приділено увагу. Попри те, що інформація про регіон різного обсягу, часто уривчаста, фрагментарна, мемуари іноземців дають можливість скласти уявлення про природний світ і населення Північного Приазов'я, зокрема ногайських татар: їхнє географічне розташування, відносини з Кримським ханством, відмінності від кримських татар. Відомості про побут і господарську діяльність ногайців свідчать про негативні наслідки переселення у Північне Причорномор'я та Приазов'я після розколу Ногайської Орди. Згадки про українських козаків, що містять проаналізовані записки іноземців, опосередковано засвідчують їхнє сусідство з ногайськими татарами на території Північного Приазов'я.

Перспективи дослідження записок іноземців зазначеного періоду пов'язані із кваліфікованим перекладом і публікацією українською мовою, а також подальшим джерелознавчим аналізом.

¹ Наливайко, 153.

² Броневский, 338; Smith, 866–868; Д'Асколі, 108–113; Челеби, Э. (1961). *Книга путешествия. Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века*. Москва: Изд. вост. лит. Вып. 1. Земли Молдави и Украины.

³ Пірко (2003), 19; Пірко (2004), 22.

References

Bachynska, O., Vintskovskyi, T., Hrybovskyi, V., Dianova, N., Domanovskyi, A., Maiorov, M., ... & Shyshko, O. Lytsari Dykoho Polia (2016). *Pluhom i mushketom: Ukrainyskyi shliakh do Chornoho moria* [Knights of the Wild Field. With a plow and a musket: The Ukrainian way to the Black Sea]. Kharkiv [in Ukrainian].

Barbaro, I. (1971). *Puteshestvye v Tanu. Barbaro y Kontaryny o Rossyy. K ystoryy ytalorusskykh svyazei v XV v.* [Barbaro and Contarini about Russia. To the history of Italian-Russian relations in the XV cent.] / podhot. E. Ch. Skrzhynskaia. Lenynhrad: Nauka, 136–160.

Bradley, A. G. (1910). Introduction, Critical and Biographical. *Smith J. Travels and Works of Capitain John Smith*. Edinbourg: John Grant, P. 1, I–XXVII [in English].

Bronevskii, M. (1867). Opisanie Krimea / per. I. G. Shershenevicha; prim. N. N. Murzakevicha [Description of Crimea]. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei (ZOOID)*, 6, 333–367 [in Russian].

D'Askoli, E. D. (1902). *Opisanie Chernogo morya i Tatarii, sostavil dominikanets Emiddio Dortelli d'Askoli, prefekt Kaffi, Tatarii i proch. (1634)* / per. N. N. Pimenova; prim. A. L. Berte-Delagarda [Description of the Black Sea and Tartary, compiled by the Dominican Emiddio Dortelli d'Ascoli, prefect of Caffa, Tartary, etc.]. *ZOOID*, 24, P. 2, 89–180 [in Russian].

Descrittione del mar negro & della Tartaria (1891). Per. I. D. Emiddio Dortelli d'Ascoli, Lett. Dom.: Prefetto del Caffa, Tartaria, & c. 1634 / Predisl. N. P. Dashkevicha. *Chteniya v istoricheskom obshchestve Nestora-letopista*, 5, P. 3, 1–47 [in Latin].

De-Lyuk, Zh. (1879). *Opisanie perekopskikh i nogaiskikh tatar, cherkesov, mingrelov i gruzin Zhana de-Lyuka, monakha dominikanskogo ordena (1625)* / per. i predisl. P. Yurchenko [Description of the Perekop and Nogai Tatars, Circassians, Mingrelians and Georgians by Jean de Luc, a monk of the Dominican Order]. *ZOOID*, 11, P. 3, 473–493 [in Russian].

Dzhyhun, L. (2017). Literaturnyi treveloh yak zhanr mandrivnoi prozy: pokhodzhennia ta istorychnyi rozvytok [Literary travelogue as a genre of traveling prose: origin and historical development]. *Pivdennyi arkhiv. Filolohichni nauky*, (71), 24–29. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pafn_2017_71_5 [in Ukrainian].

Çelebi, E. (1834). *Narrative of Travels in Europe, Asia, and Africa, in the Seventeenth Century* / trans. J. von Hammer. (Vol. 2). London: William Nicol. CO [in English].

Chelebi, E. (1961). *Kniga puteshestviya. Izvlecheniya iz sochineniya turetskogo puteshestvennika XVII veka* [Travel book. Extracts from the writings of a 17th century Turkish traveler]. Moskva: Izd. vost. lit. Vip. 1. Zemli Moldavi i Ukraini [in Russian].

Hrybovskyi, V. (2004). Formuvannia lokalnoi hrupy prychnomorskykh nohaysiv u XVI–XVII st. [The formation of a local group of Black Sea Nogais in the XVI–XVII centuries]. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi (z naidavnishykh chasiv do kintsia XVIII st.)*, 4, 279–306 [in Ukrainian].

Hrybovskyi, V. (2011). Zemlerobstvo i sedentaryzatsiia u kochovnytskomu sotsiumi: vypadok prychnomorskykh nohaysiv [Agriculture and Sedentarization in the Nomadic

Socium: The Case of the Black Sea Nogay]. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*, 11, 167–190 [in Ukrainian].

Kordt, V. (1926). *Chuzhozemni podorozhi po Skhidnii Yevropi do 1700 r.* [Foreign travels in Eastern Europe until 1700]. Kyiv: Z drukarni UAN [in Ukrainian].

Krachkovskii, Y. Yu. (1957). *Yzbrannue sochyneniya. V 6 t. T. 4. Arabskaia heohrafycheskaia lyteratura* [Arabic geographic literature]. Moskva-Lenynhrad: Yzd. AN SSSR [in Russian].

Liubovets, N. (2016). Novitnia istoriohrafiiia vitchyznianoï memuarystyky: do problemy terminolohii ta klasyfikatsii [The latest historiography of domestic memoirs: to problems of terminology and classification]. *Ukrainska biohrafistyka = Biographistica Ukrainica*, 13, 28–50 [in Ukrainian].

Nalyvaiko, D. S. (1998). *Ochyma Zakhodu: Retseptsiia Ukrainy v Zakhidnii Yevropi XI–XVIII st.* [The eyes of the West: Reception of Ukraine in Western Europe XI–XVIII centuries]. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].

Pirko, V. O. (2004). *Zaselennia Donechchyny u XVI–XVIII st.* [Settlement of Donetsk region in the XVI–XVIII cent.]. Donetsk: Skhidnyi vyd. Dim [in Ukrainian].

Pirko, V. O. (2003). *Zaselennia i hospodarske osvoïennia Stepovoi Ukrainy v XVI–XVIII st.* [Settlement and economic development of Steppe Ukraine in the XVI–XVIII centuries]. Donetsk: Skhidnyi vydavnychi dim [in Ukrainian].

Rozinkevych, N. (2019). Zhanrova spetsyfika tvoriv mandrivnoi literatury [Genre characteristics of travel literature]. *Zakarpatski filolohichni studii*, 7, P. 2, 144–148 [in Ukrainian].

Rzepa, A., Drewniak, D., Macedulska, K. (2018). *The self and the world: Aspects of the aesthetics and politics of contemporary North American literary memoir by women.* Poznań: Adam Mickiewicz University Press [in English].

Zharkykh, M. (2020). «Opys Tatarii» M. Bronevskoho: dzhereloznavchi sposterezhennia [«Description of Tataria» by M. Bronevsky: source studies]. Kyiv. Retrieved from https://chtyvo.org.ua/authors/Zharkykh_Mykola/Opys_Tatarii_M_Bronevskoho_dzhereloznavchi_sposterezhennia/ [in Ukrainian].

ПЕРШІ ЗАВОДИ ДОНБАСУ ТА ЇХНЯ РОЛЬ У РОЗВИТКУ ПРОМИСЛОВОСТІ ПІВДНЯ УКРАЇНИ

Ігор Довжук

Університет Григорія Сковороди в Переяславі

i.v.dovzhuk@ukr.net

ORCID ID: <https://orcid.org/my-orcid?orcid=0000-0001-6941-6336>

Igor Dovzhuk

Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav

i.v.dovzhuk@ukr.net

ORCID ID: <https://orcid.org/my-orcid?orcid=0000-0001-6941-6336>

Мета статті – розглянути питання організації на Півдні України, зокрема на Донбасі, металургійного виробництва на кам'яному вугіллі. Методологія дослідження ґрунтується на стратегіях порівняння, типології, принципах історизму. В основу логіки викладу матеріалу покладено проблемно-історичний принцип, що дав змогу у хронологічній послідовності розкрити перші кроки в розвитку металургійної промисловості українського Півдня.

Наукова новизна розвідки пов'язана з тим, що питання аналізу місця і ролі перших залізобудівних заводів Донбасу у формуванні індустріального Півдня України досі є актуальним і потребує спеціального дослідження.

Спроби організувати на базі південних казенних металургійних заводів зразкове металургійне підприємство фабрично-заводського типу виявилися безрезультатними. На жодному з них (Луганському, Петровському, Лисичанському) не вдалося налагодити систематичну роботу доменних печей. Надзвичайно високою була собівартість чавуну. І в кінцевому підсумку досліди з виплавки металу на мінеральному паливі до промислового впровадження тут доведені не були. Проте незалежно від цього перші південні металургійні заводи відіграли в історії української металургійної промисловості дуже важливу роль. По-перше, дослідними плавками чавуну на Петровському і Лисичанському заводах під керівництвом визначних гірничих інженерів уперше дано позитивну відповідь на питання про можливість створення і розвитку на Півдні виробництва металу на принципово новій (машинній) основі. Через це на Донбасі гірничими інженерами були розвідані значні промислові запаси кам'яного вугілля (зокрема і коксівного), залізної руди і вогнетривких матеріалів; по-друге, процес коксування, відомий до цього часу в країні тільки теоретично, набув тепер практичного застосування.

Ключові слова: *Донбас, Південь України, металургійна промисловість, кам'яне вугілля, чавун.*

The purpose of the article is to consider the issue of the organization of coal-fired metallurgical production in the South of Ukraine, in particular in Donbas. The research metho-

dology is based on comparison strategies, typology, and principles of historicism. The logic of the presentation of the material is based on the problem-historical principle, which allows us to reveal the first steps in the development of the metallurgical industry of the Ukrainian South in a chronological sequence.

The scientific novelty of the exploration is connected with the fact that the issue of analysing the location and role of the first ironworks of Donbas in the formation of the industrial South of Ukraine is still relevant and requires special research.

Attempts to organize an exemplary factory-type metallurgical enterprise on the basis of southern state-owned metallurgical plants turned out to be fruitless. At none of them (Luhansky, Petrovsky, Lysychansky) it was not possible to establish the systematic operation of the blast furnaces. The cost of cast iron was extremely high. And in the end, experiments on metal smelting on mineral fuel were not proven before industrial implementation here. However, regardless of this, the first southern metallurgical plants played a very important role in the history of the Ukrainian metallurgical industry. First of all, experimental smelting of cast iron at the Petrovsky and Lysychansk factories under the leadership of prominent mining engineers gave a positive answer for the first time to the question of the possibility of creating and developing metal production in the South on a fundamentally new (machine) basis. In connection with this, mining engineers explored significant industrial reserves of hard coal (including coking coal), iron ore, and refractory materials in Donbas; secondly, the process of coking, known until now in the country only theoretically, has now gained practical application.

Keywords: Donbas, Southern Ukraine, metallurgical industry, hard coal, cast iron.

Протягом 1860–1880-х рр. в Україні завершився промисловий переворот, тобто перехід від мануфактури до машинної індустрії. Основним промисловим паливом стає кам'яне вугілля. Економічний розвиток підросійської України визначили передусім галузі важкої промисловості – вугільна, залізорудна, металургійна, машинобудівна (особливо сільськогосподарське машинобудування).

Саме в цей час в умовах швидкого розвитку промисловості й зростання внутрішнього ринку в Російській імперії, зокрема й в Україні, виник великий дефіцит металу. Гостро постало питання створення чорної металургії на мінеральному паливі, яка змогла б забезпечити високі темпи зростання виплавки металу. На той час основним районом, де економіко-географічні умови давали змогу створити металургійну базу на мінеральному паливі, був Південь України.

Розглядуваній проблемі приділяли увагу у своїх публікаціях В. Фесенко, З. Некрасов, В. Тищенко, В. Сарбей, О. Реєнт та інші науковці. Так, професор В. Сарбей у своїй праці «Національне відродження України» зазначав, що «Економічний розвиток України під владою Російської імперії визначали насамперед галузі важкої промисловості – вугільна, залізорудна, металургійна, машинобудівна. Найінтенсивніше розвивався Донецько-Криворізький вугільний басейн...»¹.

¹ Сарбей, В. Г. (1999). *Національне відродження України*. Київ: Альтернативи, 165.

Член-кореспондент НАН України О. Реєнт у монографії «Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.)» підкреслював, що «Однією з важливих рис економічного розвитку України пореформеної доби стало формування важкої індустрії і добувної промисловості... Наявність власної залізорудної бази (Криворіжжя) і великі запаси енергоносіїв (Донбас) зумовили становлення металургії»¹.

В основу дослідження покладено низку джерел другої половини 19 ст., а саме статті, опубліковані в «Горном журнале», матеріали, розміщені в «Сборнике статистических сведений по горной части на 1867 год (СПб., 1867 р.), монографічні видання гірничих інженерів І. Тіме «Очерк современного состояния горнозаводского дела в Донецком бассейне» (СПб., 1889 р.) і І. Фелькнера «Каменный уголь и железо в России» (СПб., 1875 р.).

Метою дослідження є аналіз організації на Півдні України, зокрема на Донбасі, металургійного виробництва на кам'яному вугіллі. Саме тут були побудовані перші казенні заводи, що, використовуючи мінеральне паливо, поклади якого були розвідані й почали видобуватися, поклали початок металургійної промисловості на Півдні України.

Відкриття на Донбасі протягом другої половини 18 ст. родовищ залізної руди і кам'яного вугілля переконали імперські урядові кола в необхідності будівництва тут металургійного підприємства. 14 листопада 1795 р. вийшов царський указ про спорудження ливарного заводу на р. Лугань². Відповідно до цього указу на Лугані побудували ливарний завод – перше в Україні металургійне підприємство. Для забезпечення Луганського казенного заводу кам'яним вугіллем на землі села Верхнє (Третя Рота) поблизу балки Лисичої була закладена шахта. Це була перша шахта Донбасу, що поклала початок промисловій розробці кам'яного вугілля в басейні. У квітні 1796 р. вона дала перше вугілля. У 1801 р. в селищі майстрових вугільної ломки (як тоді називали рудник) уже мешкало 556 осіб.

З уведенням у дію чавуноливарного заводу в Луганську (1799 р.) здійснювалася, по суті, технічна революція в металургії. Це усвідомлював і сам Карл Гаскойн³, шотландський інженер, якому було доручено урядом будівництво заводу. К. Гаскойн писав про Луганський завод, що він є «абсолютно новий у своєму роді заклад, бо всі роботи в ньому будуть проводитися кам'яним вугіллем, який спосіб донині в Російській імперії не тільки був невживаний, але і невідомий»⁴.

¹ Реєнт, О. П. (2003). *Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.)* Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 137.

² Лугань – річка в Україні, в межах Донецької та Луганської областей. Права притока Сіверського Дінця (басейн Азовського моря).

³ Гаскойн Карл (1737–1806) – відомий свого часу в Європі спеціаліст із виплавки чавуну та відливки гармат, шотландець за походженням. К. Гаскойн є засновником міста Луганськ на сході України.

⁴ Фесенко, В. О. (1930). *130 років Луганського ливарного заводу*. Луганськ, 6.

16 жовтня 1800 р. з чавуну першого завантаження домни № 3 (малої, порівняно з великою № 1) на Луганському ливарному заводі були відлиті ядро, бомба і граната, які, як висловився будівник перших доменних печей, шотландський майстер Джон Уолкер, «суть перші, за допомогою коксу (кам'яновугільного – *І. Д.*) у цій імперії відлиті»¹. Цей день – 16 жовтня 1800 р. – початок металургійної промисловості Донбасу й України загалом.

Луганський ливарний завод відіграв помітну роль у розвитку металургійної і залізорудної промисловості Півдня України. На базі підприємства багато років працювали вчені комісії та адміністративні органи, що вивчали поклади залізної руди і вугілля Донбасу. На кошти підприємства розвідали понад 20 залізорудних родовищ.

Зазначимо, що на заводі був сильний інженерний склад. Інженерно-технічні працівники цього підприємства мали глибокі знання гірничої справи. Вони спрямовували свою діяльність на вдосконалення виробництва та вивчення надр Донбасу. Заводські інженери відкрили й дослідили багато десятків кам'яновугільних і залізорудних родовищ не тільки в Донбасі, але й в інших регіонах Російської імперії, сприяли розвитку теорії і практики гірничозаводської справи. Тут виріс багато хто з талановитих спеціалістів, майстрів-самоуків, які лишили свій слід в історії Донбасу. Серед них: В. Черепанцев – творець однієї з перших у державі парових машин; механік заводу Л. Із'юров, який сконструював також декілька верстатів, майстер ливарної справи М. Белоусов. Справжніми вмільцями зарекомендували себе гірничі інженери Сергій, Лев, Петро, Андрій і Михайло Шостаки. Значний внесок у розвиток заводу, рудника внесли гірничі інженери І. Ільїн, М. Теплов, О. Іваницький та інші, які разом із виробничою діяльністю багато сил віддавали дослідженню надр Донбасу. Розвідці корисних копалин присвятили себе гірничі інженери П. Кульшин, Є. Копанєв, Я. Колесников та ін.²

У 1830-ті рр. на Луганському ливарному заводі здобули досвід використання місцевих залізних руд для металургійного виробництва. У 1833 р. на заводі збудували нову доменну піч. Проте чавун одержали низької якості. Це потребувало нових розвідок руди з більшим вмістом заліза. Такі розвідки почалися у 1834 р., і на них покладалися великі надії. Посилені розвідницькі роботи велися протягом 10 років. Особлива увага зверталася на Городищенське залізорудне родовище. Однак роботи довелося припинити через низьку якість сировини і виробленість більшої частини покладів.

Одночасно з вивченням і дослідними розробками залізорудних родовищ у Донецькому регіоні за рахунок казни гірничими інженерами проводилися роз-

¹ Фесенко, 5.

² Довжук, І. В. (2020). Роль інженерно-технічної інтелігенції в становленні та розвитку промисловості Півдня України модерної доби. *Історичні і політологічні дослідження: науковий журнал*, 1(66), 32.

відки в інших районах Півдня, зокрема у Криворіжжі та Криму. У 1803 р. такі розвідки поблизу Кривого Рогу здійснив В. Пиленко. Ним були виявлені залізні руди вздовж річки Кам'янки і поблизу Кривого Рогу, на узбережжі Інгульця та поблизу села Шістерні. У 1835–1837 рр. чиновник гірничого департаменту П. Кульшин поблизу Кривого Рогу також знайшов родовища залізної руди¹.

У роки Кримської війни, а також після закінчення воєнних дій на Півдні потреба в металі значно зросла. Це змушувало царський уряд вжити заходів для створення тут металургійних підприємств, паливної і залізорудної бази. Тому розвідки корисних копалин продовжувалися, зверталася особлива увага на Донецький басейн.

У 1856 р. Департамент гірничих і соляних справ² направив у Донецький басейн інженерів А. Мевіуса³, А. Носова⁴ і В. Сапальського⁵ для проведення розвідок залізних руд і кам'яного вугілля – необхідних складників для функціонування нового металургійного заводу. Їм доручили також обрати місце для нового заводу. Керівництво роботами поклали на гірничого інженера А. Мевіуса. За завданням гірничого відомства він розробив проєкт будівництва металургійного заводу на березі річки Садки у Бахмутському повіті⁶, неподалік від сіл Софіївки та Роздольного у межах сучасного м. Єнакієве. У 1857 р. А. Мевіуса відрядили до Німеччини і Бельгії для ознайомлення із сучасним станом чавуноливарного й залізобного виробництва, а також розміщення замовлень у цих країнах на виготовлення обладнання для майбутнього чавуноливарного заводу. Після повернення з-за кордону А. Мевіуса призначено керівником будівництва цього заводу.

Будівництво заводу розпочали у 1858 р. За розпорядженням уряду, новий завод назвали Петровським. На його будівництво було асигновано 220 тис. руб., а у 1860 р. додатково ще 53 тис. руб. Заводу відвели 100 дес. землі й надали право добувати залізну руду на землях державних селян (за пуд руди платили 0,25 коп. і по 53 коп. з кожної дес. землі, зайнятої гірничими роботами). Петров-

¹ Довжук, 33.

² Гірничий департамент – центральна державна установа в Російській імперії з управління гірничозаводськими округами. У 1811–1863 рр. називався Департаментом гірничих і соляних справ.

³ Мевіус Аполлон Федорович (1820–1898) – гірничий інженер, один із засновників металургійної промисловості України, голова З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії, засновник і професор першої в Україні кафедри металургії Харківського технологічного інституту (1887 р.).

⁴ Носов Анемподист Олексійович (1830–1889) – гірничий інженер, геолог Донбасу, журналіст. Після закінчення Інституту Корпусу гірничих інженерів (1852 р.) направлений на службу до Луганського гірничого округу.

⁵ Сапальський Вікентій Францевич (1822 – не раніше 1883) – гірничий інженер.

⁶ Бахмутський повіт – історична адміністративно-територіальна одиниця Катеринославської губернії з центром у місті Бахмуті, що займала східну частину губернії.

ський завод був забезпечений значними запасами залізних руд (260 тис. пудів) з 19 родовищ¹.

Розвідку залізних руд проводив гірничий інженер В. Сапальський. Він розвідав руди двох типів із таких родовищ: а) гніздові – стильські та каракубські, б) шаровидно-гніздові – софіївські, буеракські, микитівські, скотоватські, городищенські, корсунські, залізнянські, булавинські та ін. Поклади сировини були розміщені на відстані від 5 до 18 верст від заводу. Вміст заліза в руді переважно становив приблизно 40 %, але траплявся і 18–20 %².

Окрім залізних руд, новий завод потрібно було забезпечити кам'яним вугіллям, флюсовими, вогнетривкими і будівельними матеріалами. Гірничим інженером А. Мевіусом зібрані проби для досліджень і випробувань та направлені в лабораторію Департаменту гірничих і соляних справ. Там у 1861 р. їх дослідив Н. Іванов³.

Назарій Андрійович Іванов (1815–1883 рр.), гірничий інженер і хімік, який очолював лабораторію з 1852 р. і керував її роботами до 1872 р., сам неодноразово бував у Донецькому басейні з метою вивчення мінеральної сировини Луганського округу.

У 1860 р. Департамент гірничих і соляних справ звернувся до штабу Корпусу гірничих інженерів із проханням відрядити полковника Н. Іванова в Луганський округ на чотири місяці для визначення хімічного складу руд, флюсів і кам'яного вугілля, що заготовляються для чавуноплавильного заводу в Бахмутському повіті Луганського округу.

На момент прибуття Н. Іванова на Петровський завод там накопичилося багато руди із софіївського, микитівського, стильського, буеракського, корсунського, городищенського та інших родовищ. Ці руди, окрім микитівських, належать до бурих, або глинястих, залізняків із великим або трохи меншим вмістом кремнезему. Середній вміст заліза в рудах – до 46–47 %, кремнезему – від 6 до 13 %. У якості флюсу Н. Іванов рекомендував використовувати вапняки, виходячих зустрічаються в Донецькому басейні майже повсюди. У районі Петровського заводу знайдено 14 різновидів вапняків⁴. Ще у 1858 р. для забезпечення заводу паливом було засновано Софіївський кам'яновугільний рудник. У 1862 р. на ньому видобули 156 тис. пудів вугілля, а у 1864 р. – 225 тис. пудів.

Згідно з планом будівництва Петровського заводу повинне було закінчитися у 1861 р., і на початку 1862 р. мала бути задута перша доменна піч із виплав-

¹ Довжук, 34–35.

² Сапальский, В. Ф. (1860). О месторождении железных руд в окрестностях вновь строящегося в Бахмутском уезде чугуноплавильного завода. *Горный журнал*, 6, 474.

³ Иванов, Н. А. (1861). Химическое испытание руд и известкового флюса, назначенных для опытного доменного действия на вновь устраиваемом в Бахмутском уезде чугуноплавильном заводе. *Горный журнал*, 7, 1–35, 145–178.

⁴ Иванов, 14–35.

кою приблизно 200 тис. пудів чавуну на рік. На Півдні України потреба в металі постійно зростала, і на Петровський завод поклалися великі надії. Проте він так і не став центром південної металургійної промисловості, що зароджувалась. Перші дослідні плавки на мінеральному паливі тут не вдалися. Основна причина невдач доменної плавки на Петровському заводі була в неправильній конструкції доменної печі системи металурга В. Рашета¹. Обіймаючи посаду директора Департаменту гірничих і соляних справ, В. Рашет посилено втілював у виробництво винайдену ним доменну піч, і вперше випробував її роботу на Петровському заводі, проте ця піч виявилася непридатною для доменної плавки.

Будівництво доменної печі на Петровському заводі закінчили на початку 1862 р., у квітні домну завантажили коксом² і шихтою³. У лабораторії Департаменту гірничих і соляних справ під керівництвом Н. Іванова провели аналізи руд і флюсового вапняку з метою визначення оптимального складу доменної шихти. Проте процес роботи доменної печі був неправильний, постійно ставалися неполадки та зупинки. У 1864–1865 рр. завод не працював через перебудову доменної печі.

22 січня 1866 р. на Петровському заводі вперше одержали чавун задовільної якості. На середину лютого доменна піч дала 4 318 пудів чавуну⁴. Хоча потім плавку припинили через несправність домни, усе-таки цей факт свідчив про придатність руд і вугілля Донбасу для металургійного виробництва.

Значну роль у налагодженні доменної плавки на мінеральному паливі відіграв гірничий інженер А. Мевіус. Петровський завод став творчою лабораторією для нього. За ініціативою Аполлона Федоровича на заводі впроваджено низку технічних новинок. Так, він уперше запропонував використовувати коксові гази для нагріву парових котлів, а також уловлювати доменний газ та нагрівати ним повітрянагрівачі. Уперше тут застосовано механічні виштовхувачі для звільнення коксових печей та гідравлічні підйомники для подачі шихти на колошник печі. Нововведенням у доменному виробництві було проведення систематичного хімічного аналізу завантаженої шихти та отриманих з неї чавуну і шлаків, що мало велике значення для підвищення якості металу, який виплавлявся⁵.

¹ Рашет Володимир Карлович (1812–1880) – гірничий інженер, металург, таємний радник (1869 р.). У 1863–1875 рр. – директор Гірничого департаменту. Розробив доменну піч власної конструкції – так звану «піч Рашета».

² Кокс – вид твердого палива, яке одержують нагріванням кам'яного вугілля, торфу до високих температур без доступу повітря.

³ Шихта – суміш матеріалів у певній пропорції (рудні концентрати, флюси тощо), призначена для переробки в металургійних печах.

⁴ Сборник статистических сведений по горной части на 1867 год (1867). Санкт-Петербург, 38.

⁵ Довжук, І. В. (2003). Аполлон Федорович Мевіус. Бодрухин В. М., В. М. Романцов та ін. *Історичні постаті України: проблеми і пошуки*. Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 119.

У 1866 р. уряд припинив фінансування Петровського заводу і його закрили. Незважаючи на нетривалість існування цього підприємства, його роль у створенні південноукраїнської металургійної промисловості є вагомим. Інженерно-технічні працівники заводу, а також технічні спеціалісти, які працювали за його межами, зробили значний внесок у розвиток промисловості Півдня України. У зв'язку з будівництвом заводу в його околицях гірничі інженери провели розвідки і хімічні випробування залізних руд, кам'яного вугілля, флюсів і вогнетривких матеріалів. За участю гірничого інженера А. Мевіуса на Петровському заводі отримали перший чавун на мінеральному паливі.

Зазначимо, що видатний гірничий інженер А. Мевіус присвятив майже півстоліття свого життя розвитку металургії Донецького басейну. Він багато років проробив у Луганському гірничому окрузі, начальником якого був призначений у 1861 р. Працюючи на цій посаді, він зробив багато корисного для розвитку гірничо-металургійного виробництва в Донбасі. У 1860-х рр. керував будівництвом першого в Україні сталеплавильного і прокатного виробництва – пудлінгової фабрики Луганського ливарного заводу. А. Мевіус – один з ініціаторів скликання з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії, які відіграли провідну роль у створенні промисловості Донбасу і Придніпров'я. Протягом 20 років він керував виконавчим органом з'їздів – його Радою, користуючись авторитетом серед гірничих спеціалістів і промисловців Півдня. У 1887 р. А. Мевіуса призначили викладачем металургії на механічне відділення Харківського технологічного інституту, де він став першим завідувачем кафедри металургії чавуну і сталі в Україні. Окрім викладацької діяльності, також займався редагуванням журналу «Горнозаводской листок».

А. Мевіус – автор орієнтовно 100 друкованих праць, зокрема опублікував «Курс чугунолитейного производства»¹, «Будущность горнозаводского промысла на Юге России» (1867), «Учебный курс металлургии чугуна, железа и стали» (1894) – перший підручник із металургії, виданий в Україні, «Технический французско-русский словарь» на 64 тис. слів (1898), над яким гірничий інженер працював останні 28 років свого життя, та багато інших.

А. Мевіус назвав 11 місць, де економічно вигідно будувати металургійні заводи. Цими рекомендаціями потім скористався багато хто з промисловців. За «відмінну, корисну та старанну службу» Аполлон Федорович нагороджений орденом св. Станіслава 2-го ступеня².

Після закриття Петровського заводу Гірничий департамент зробив ще одну спробу освоїти виплавку чавуну з місцевих руд і вугілля. У 1866 р. уряд розпо-

¹ За цю працю, що вийшла друком у 1859 р., Імператорська Санкт-Петербурзька академія наук присудила А. Ф. Мевіусу Демидівську премію 2-го ступеня.

² Довжук (2003), 123–130.

чав будівництво Лисичанського чавуноливарного заводу. Цей завод зводили на кошти казни. Місце для будівництва було обрано в Лисичій Балці на правому березі Сіверського Дінця¹, на відстані 80 км на північ від Луганського заводу. Ініціатива у виборі місця будівництва заводу належала В. Рашету².

Одночасно зі спорудженням Лисичанського чавуноливарного заводу проводилися геологічні розвідки і хімічні випробування розміщених поблизу Лисичанська родовищ залізної руди, вугілля та інших корисних копалин. На 1867 р. у Донецькому басейні різні розвідувальні партії відкрили чимало залізородних родовищ. У списку, складеному для директора Гірничого департаменту, називалось майже 50 місцевостей, де були поклади залізної руди. Однак деякі вчені й гірничі інженери не погоджувалися з висновком керівництва Гірничого департаменту щодо забезпеченості залізною рудою Лисичанського заводу, посилаючись на недостатню вивченість покладів. Так, проти будівництва заводу в Лисичій Балці виступав гірничий інженер А. Мевіус, вказуючи на те, що Лисичанський завод не буде забезпечений залізними рудами, а лисичанське вугілля непридатне для коксування³. З метою уточнення даних наявних геологічних досліджень і проведення нових організовувались геологорозвідувальні партії.

Улітку 1867 р. Вчений комітет Гірничого департаменту направив Н. Іванова в Донецький басейн для огляду родовищ мінеральної сировини та відбору проб залізних руд, різних сортів лисичанського вугілля, вапняків і вогнетривких глин для випробування в лабораторії Гірничого департаменту. Усі обстежені ним родовища мінеральної сировини Н. Іванов наніс на карту і склав таблицю результатів хімічних аналізів⁴. Під час цього він використав дані геологічних досліджень гірничих інженерів А. Носова й О. Носова, які проводили з 1864 до 1869 р. інструментальну геологічну зйомку в західній частині Донецького басейну. Н. Іванов вказав 19 родовищ бурих залізняків, що розташовувались навколо заводу по берегах річок Сіверський Донець, Корсунь, Лозова, Лугань, по балках Часів Яр, Бахмутська, Сокорова, Соломенна та інших на відстані від 10 до 60 верст від заводу. У лабораторії Гірничого департаменту Н. Івановим були проведені хімічні аналізи руд і встановлено, що середній вміст заліза в родовищах сягав 26–59 %.

¹ Сіверський Донець – річка півдня Східноєвропейської рівнини, що тече через Харківську, Донецьку й Луганську області України; права й найбільша притока Дону. Головна водна артерія Сходу України.

² Некрасов З. И., Терещенко Н. А., & Тищенко В. Г. (1980). *Развитие металлургии в Украинской ССР*. Киев: наук. думка, 53.

³ Некрасов et al., 53.

⁴ Иванов, Н. А. (1868). О месторождениях железных руд в Екатеринославской губернии близ Лисичанска и исследовании состава этих руд, а также качеств каменноугольного кокса, флюсового известняка и огнепостоянной глины, устраиваемого при Лисичанском каменноугольном руднике чугуноплавильного завода. *Горный журнал*, 8, 220–247.

У 1870 р. завершили будівництво Лисичанського заводу. Будівельниками заводу в різний час були гірничі інженери І. Фелькнер, М. Мещерін¹, М. Летуновський під загальним керівництвом начальника Луганського заводу Іліодора Федоровича Фелькнера (1829–1895). Розпочав будівництво М. Мещерін, проте незабаром, ще до закінчення спорудження заводу, він перейшов на службу до підприємця Д. Пастухова² для будівництва Сулинського заводу. Фактично керівником будівництва став інженер І. Зеленцов. Під час спорудження Лисичанського чавуноливарного заводу вперше будівельні й експлуатаційні роботи здійснювалися без допомоги іноземних спеціалістів. Проектування машин і механізмів для заводу доручили інженеру І. Тіме³. Для доставки виготовлених на Луганському заводі машин до місця будівництва Лисичанського заводу І. Тіме разом із гірничим інженером М. Мещеріним використав пароплав, уперше застосувавши цей вид транспорту на Сіверському Дінці.

Протягом 1868–1869 рр. І. Тіме провів досліди й безпосередні спостереження форм і способів утворення стружок за різних умов та на різних металах. Свої теоретичні узагальнення та висновки він виклав у праці «Сопротивление металлов и дерева резанью». Тут уперше у світовій науці викладена теорія утворення стружки.

Помічником І. Тіме з металургійної частини на Лисичанському чавуноливарному заводі був інженер-металург Іван Ілліч Зеленцов (1844–1910). В історію Донецького басейну він увійшов як талановитий гірничий інженер, який зробив значний внесок у розвиток вітчизняної металургії, був одним із піонерів створення чорної металургії на Півдні України.

У 1864 р. І. Зеленцов закінчив Інститут Корпусу гірничих інженерів із великою золотою медаллю та із занесенням його імені на золоту дошку навчального закладу. У наступні роки життя він захопився металургійною справою, без розвитку якої прогрес держави був неможливий. Для ознайомлення з технологією металургійного виробництва молодий спеціаліст чотири рази направлявся Гірничим департаментом у країни Західної Європи, які мали на той час розвинуте металургійне виробництво. Набутий досвід дав змогу І. Зеленцову очолити у 1868 р. будівництво казенного металургійного заводу. Завдяки його зусиллям на Лисичанському заводі вдалося вдосконалити технологію виплавки чавуну на мінеральному паливі, використавши досвід Петровського заводу⁴.

¹ Мещерін Микола Федорович (1839–?) – гірничий інженер, дійсний статський радник (1889). Випускник Інституту Корпусу гірничих інженерів (1860). Прийняв відставку у 1902–1903 рр.

² Пастухов Дмитро Олександрович (1845–1927) – купець 1-ї гільдії, потомствений почесний громадянин, громадський діяч і благодійник.

³ Тіме Іван Августович (1838–1920) – гірничий інженер, науковець.

⁴ Довжук (2020), 36–37.

Перша доменна піч на Лисичанському заводі була задута 1 травня 1870 р. під керівництвом І. Зеленцова. Протягом семиденної безперервної роботи доменної печі виплавили майже 4 тис. пудів м'якого сірого чавуну, що не поступався за якістю англійському. Проте домогтися в широких масштабах економічно вигідного промислового виплавляння металу на Лисичанському заводі не вдалося. Руду привозили за 60 верст і обходилася вона дорого. Кокс із лисичанського вугілля був неякісний. Через ці та інші причини підприємство у 1872 р. закрили¹.

Лисичанський чавуноливарний завод мав велике значення для розвитку металургійної промисловості на Півдні України. Дослідна плавка довела, що в Донецькому басейні можливо отримувати чавун на мінеральному паливі з місцевих матеріалів. Високо оцінив досягнуті результати І. Тіме. Він писав, що «... чисто з технічної точки зору в Лисичанську справа плавки була посунута значно далі, аніж при попередніх спробах. Дослідною плавкою на Лисичанському заводі отримано за найнесприятливішими умовами відносно заготівлі сирих матеріалів близько 60 тис. пудів цілком доброго чавуну... Економічне фіаско... заводу... все ж таки не віднімає історичного значення цього заводу, що поклав початок розвитку гірничозаводської справи на Півдні...»².

Отже, спроби організувати на базі південних казенних металургійних заводів зразкове металургійне підприємство фабрично-заводського типу виявилися безрезультатними. На жодному з них (Луганському, Петровському, Лисичанському) не вдалося налагодити систематичну роботу доменних печей (вони були недосконалі й без кінця виходили з ладу). Надзвичайно високою була собівартість чавуну. І в кінцевому підсумку досліди з виплавки металу на мінеральному паливі до промислового впровадження тут доведені не були. Проте незалежно від цього південні металургійні заводи відіграли в історії української металургійної промисловості дуже важливу роль. По-перше, дослідними плавками чавуну на Петровському і Лисичанському заводах під керівництвом видатних гірничих інженерів уперше дано позитивну відповідь на питання про можливість створення і розвитку на Півдні України виробництва металу на принципово новій (машинній) основі. У зв'язку з цим тут гірничими інженерами були розвідані промислові запаси кам'яного вугілля (зокрема й коксівного), залізної руди і вогнетривких матеріалів; по-друге, процес коксування, відомий до цього часу в країні тільки теоретично, набув тепер практичного застосування; виробництво вогнетривкої цегли було доведено до задовільного стану як для доменного, так і для пудлінгозварювального виробництва. Безперечно, таких результатів вдалося досягти завдяки наполегливій праці гірничих інженерів А. Мевіуса, І. Тіме, І. Зеленцова, В. Сапальського, І. Фелькнера, М. Мещеріна, М. Летуновського та багатьох інших.

¹ Фелькнер, И. (1875). *Каменный уголь и железо в России*. Санкт-Петербург, 120.

² Тиме, И. А. (1889). *Очерк современного состояния горнозаводского дела в Донецком бассейне*. Санкт-Петербург, 75.

Проблематика має перспективи подальшого опрацювання, зокрема щодо будівництва нових заводів на Півдні України наприкінці 19 ст.

References

Dovzhuk, I. V. (2003). Apollon Fedorovych Mevius [Apollon Fedorovych Mevius]. *Bodrukhn V. M., Romantsov V. M. ta in. Istorychni postati Ukrainy: problemy i poshuky: monohrafiia*. Luhansk: Vyd-vo SNU im. V. Dalia, 118–132 [in Ukrainian].

Dovzhuk, I. V. (2020). Rol inzhenerno-tekhnichnoi intelihentsii v stanovlenni ta rozvytku promyslovosti Pivdnia Ukrainy modernoi doby [The role of the engineering and technical intelligentsia in the formation and development of the industry of Southern Ukraine in the modern era]. *Istorychni i politolohichni doslidzhennia: naukovyi zhurnal*, 1(66), 31–42 [in Ukrainian].

Felkner, I. (1875). *Kamennyj ugol' i zhelezo v Rossii* [Coal and iron in Russia]. Sankt-Peterburg [in Russian].

Fesenko, V. O. (1930). *130 rokiv Luhanskoho lyvarnoho zavodu* [130 years of the Luhansk Foundry]. Luhansk, 1930 [in Ukrainian].

Ivanov, N. A. (1868). O mestorozhdenijah zheleznyh rud v Ekaterinoslavskoj gubernii bliz Lisichanska i issledovanii sostava jetih rud, a takzhe kachestv kamennougol'nogo koksa, fljusovogo izvestnjaka i ognepostojannoj gliny, ustraivaemogo pri Lisichanskom kamennougol'nom rudnike chugunoplavil'nogo zavoda [On the deposits of iron ores in the Yekaterinoslav province near Lisichansk and the study of the composition of these ores, as well as the qualities of coal coke, fluxing limestone and fire-resistant clay, arranged at the Lisichansk coal mine of the iron smelter]. *Gornyj zhurnal*, 8 [in Russian].

Ivanov, N. A. (1861). Himicheskoe ispytanie rud i izvestkovogo fljusa, naznachennyh dlja opytnogo domennogo dejstvija na vnov' ustraivaemom v Bahmutskom uezde chugunoplavil'nom zavode [Chemical testing of ores and lime flux intended for experimental blast furnace operation at the newly established iron smelter in Bakhmut district]. *Gornyj zhurnal*, 7 [in Russian].

Nekrasov, Z. I., Tereshhenko, N. A., Tishhenko, V. G. (1980). *Razvitie metallurgii v Ukrainskoj SSR* [Development of metallurgy in the Ukrainian SSR]. Kiev: Nauk. dumka [in Russian].

Reient, O. P. (2003). *Ukraina v impersku dobu (XIX – pochatok XX st.)* [Ukraine in the imperial era (XIX – beginning of XX centuries)] / Instytut istorii Ukraina NAN Ukrainy. Kyiv [in Ukrainian].

Sapalskij, V. F. (1860). O mestorozhdenii zheleznyh rud v okrestnostjah vnov' strojashhegosja v Bahmutskom uezde chugunoplavil'nogo zavoda [About the iron ore deposit in the vicinity of the iron smelter being built again in Bakhmut district]. *Gornyj zhurnal*, 6 [in Russian].

Sarbei, V. H. (1999). *Natsionalne vidrodzhennia Ukrainy* [National revival of Ukraine]. Kyiv: Alternatyvy [in Ukrainian].

Sbornik statisticheskikh svedenij po gornoj chasti na 1867 god (1867) [Collection of statistical information on the mountainous part for 1867]. Sankt-Peterburg [in Russian].

Time, I. A. (1889). *Ocherk sovremennogo sostojanija gornozavodskogo dela v Doneckom bassejne* [Essay on the current state of mining in the Donetsk basin]. Sankt-Peterburg [in Russian].

УДК 929:[016:63](477.62)

DOI: 10.31558/3083-5771.2024.1.3

ВЕЛИКІ АГРАРІЇ ДОНЕЧЧИНИ НА ПОЧАТКУ ПРОМИСЛОВОЇ ДОБИ

Надія Темірова

Донецький національний університет імені Василя Стуса

temirova600@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1918-2054>

Researcher ID: ACD-9631-2022

Nadiia Temirova

Vasyl Stus' Donetsk National University

temirova600@gmail.com

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-6915-7474>

Researcher ID: ACD-9631-2022

Завдання дослідження полягає у визначенні впливів індустріального розвитку на великих аграріїв Донеччини на зламі 19–20 ст. Для його реалізації залучено статистичні матеріали, описи маєтків, документи Дворянського поземельного банку, джерела особового походження. Методологія та наукові підходи репрезентовані концепцією модернізації, що дає змогу простежити перехід від аграрного суспільства до індустріального у великому землеволодінні Донеччини на зламі 19–20 ст. Дослідженню прислужилися історико-типологічний та історико-порівняльний методи.

Основні результати здійсненого у межах статті дослідження показують, що остання третина 19 ст. для Донеччини позначилась динамічним промисловим розвитком, проте домінуючі позиції в регіоні ще належали аграрному сектору, а в ньому вагому роль відігравало велике землеволодіння. У межах Донеччини воно обіймало приблизно 1 млн дес. Переважна його частина належала дворянам. До 1917 р. площа великого приватновласницького землеволодіння помітно скоротилася внаслідок масового продажу землі дворянами на користь передусім селян. На Донеччині вагомим фактором виступив швидкий розвиток індустрії. Життєздатність у час капіталістичних перетворень демонстрували маєтки Мандриків, Бантишів. Простежено соціально-економічну еволюцію значних аграріїв у напрямі промислового підприємництва на прикладі діяльності Карпових, Іловайських. Приклади «наступу» індустріалізації демонструють економії Мандриків, Лівенів, які мусили поступатися своїми землями на користь промислових об'єктів. У сукупності простежено соціальну еволюцію великих аграріїв Донеччини як складника модернізаційних перетворень.

Цінність наведених спостережень полягає у можливості постановки модернізаційних процесів на Донеччині у загальноєвропейський контекст, що сприятиме деколонізації історичної свідомості. Перспективи вивчення проблеми передбачають опера-

цювання джерел з архівних сховищ Польщі, Бельгії, Франції, Німеччини, Великої Британії тощо. Продуктивним може стати порівняльний аналіз трансформацій великого землеволодіння у Донецькому регіоні та країнах Європи.

Ключові слова: велике землеволодіння, Донецький регіон, мобілізація землі, дворяни, промислове підприємництво.

The purpose of article research is to determine the impact of industrial development on large farmers in Donetsk region at the turn of 19th and 20th centuries. To achieve this purpose, the article uses statistical materials, descriptions of estates, documents of the Noble Land Bank, and sources of personal origin.

The methodology and scientific approaches are represented by the concept of modernisation, which allows tracing transition from agrarian to industrial society in the large landed estates of Donetsk region at the turn of 19th and 20th centuries. The research was conducted using historical and typological and historical and comparative methods.

The main outcomes of research carried out in the article show that the last third of the 19th century was marked by dynamic industrial development in Donetsk region, but the dominant position in the region still belonged to the agricultural sector, and large landed estates played a significant role in it. Within Donetsk region, it covered about 1 million hectares, most of which belonged to the nobility. By 1917, the area of large private landownership had significantly decreased as a result of massive sale of land plots by the nobility in favour of peasants. In Donetsk region, the rapid development of industry was an important factor. The Mandryk and Bantyshiv estates demonstrated their viability during the capitalist transformation. The author traces the social and economic evolution of significant agrarians in industrial entrepreneurship on example of Karpykh and Ilovaysk families. Examples of industrialisation «invasion» are demonstrated by savings of Mandryk and Liven families, who had to give up their land in favour of industrial facilities. As a whole, the article traces social evolution of large farmers in Donetsk region as a part of modernisation transformations.

The value of these observations lies in the possibility of modernisation processes in Donetsk region determination in a general European context, which will contribute to historical consciousness decolonisation. Prospects for studying the problem include sources review from archival repositories of Poland, Belgium, France, Germany, Great Britain, etc. A comparative analysis of the large landed estates transformations in Donetsk region and European countries could be efficient.

Keywords: large land ownership, Donetsk region, land mobilization, nobles, industrial entrepreneurship.

Остання третина 19 ст. для Донеччини позначилась динамічним промисловим розвитком, спричиненим скасуванням кріпацтва та, як наслідок, формуванням ринку найманої робочої сили, що дало змогу використовувати у промислових масштабах наявні корисні копалини та вигоди географічного положення. У 1860–1870-х рр. край охопила «вугільна лихоманка», надалі відбувалося швидке будівництво металургійних заводів, яких до початку 20 ст. налічувалось п'ять.

Паралельно з гірництвом і металургією в регіоні розвивалися інші галузі промисловості: металообробка, машинобудування, соляна, содова. Для потреб виробництва розгорнулося прокладання залізниць, першою з яких стала Курсько-Харківсько-Азовська. Індустріальне будівництво потягло за собою збільшення чисельності населення у регіоні, зрушення в усіх ділянках життя. Водночас не слід забувати, що панівні позиції в регіоні ще належали аграрному сектору, а в ньому вагому роль відіграло велике землеволодіння, яке не могло не реагувати на виклики індустріалізації.

Переважна більшість досліджень історії Донеччини другої половини 19 – початку 20 ст. зосереджені на проблемах саме промислової модернізації. Радянські науковці мали на меті віднайти витoki робітничого класу, який згодом позиціонувався «гегемоном» «пролетарської революції», сьогоденні дослідники відстежують початки вже сучасної великої індустрії регіону. Аграрний же складник цього періоду опився в тіні промислової тематики. Зазвичай він розглядається у ширшому контексті соціально-економічного поступу регіону¹. Чимало авторів пишуть про Донеччину цього періоду, повністю ігноруючи її процеси в аграрному секторі, вдаючись певною мірою до осучаснення минувшини. Водночас наявні кілька статейних розвідок, присвячених персоналіям землевласників Донецького регіону. Так, Д. Заярна простежила еволюцію козацько-дворянського роду Іловайських², Н. Темірова дослідила історію Бантишів на Донеччині, так само зосередившись на переорієнтаціях цих землевласників на пореформені ринкові умови³. Штрихи до капіталістичної еволюції великих землеволодінь у межах Донеччини у контексті Катеринославської губернії подав І. Кочергін⁴. На тлі доволі скромної уваги науковців до сюжету варто наголосити на суттєвих зрушеннях на межі 19–20 ст. у складі, економічній діяльності, світогляді великих землевласників під впливом модернізаційних процесів, внаслідок чого кардинально змінювалось їх соціальне обличчя. Відповідно мета цього статейного дослідження полягає у визначенні впливів індустріального розвитку на великих аграріїв Донеччини на зламі 19–20 ст.

¹ Михненко, А. М. (1998). *Новейшая история Донецкого бассейна*. Донецк: Сталкер; Кульчицький, С., Якубова, Л. (2015). *Донеччина і Луганщина у XVII–XXI ст.: історичні фактори й політичні технології формування особливого та загального у регіональному просторі*. Київ: Інститут історії України НАН України; Молчанов, В. Б. (2015). *Донбас у системі соціально-демографічних та економічних процесів (XIX – початок XX ст.)*. Київ: Інститут історії України НАН України.

² Заярна, Д. (2010). Дворяни Іловайські: на шляху становлення підприємництва у пореформеному Донбасі. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*, 906 (13), 109–113.

³ Темірова, Н. (2003). Поміщики Бантиші у Донбасі. *Нові сторінки історії. Донбасу*, 10, 106–113.

⁴ Кочергін, І. О. (2010). Капіталістичні дворянські господарства Катеринославської губернії пореформеного періоду. *Гуманітарний журнал*, 3–4, 16–29.

Під «великими аграріями» матимемо на увазі приватних власників земельних площ понад 50 дес., на яких було організовано господарську діяльність без безпосередньої фізичної участі власника. Ця дефініція синонімічна традиційним – «поміщик», «дідич», проте щодо кінця 19 – початку 20 ст., в умовах інтенсивного розмивання станових рамок землевласників доречніше наголошувати на характері економічної діяльності, що мала суспільне значення.

В основу дослідження покладено статистичні матеріали, описи маєтків, документи Дворянського поземельного банку, джерела особового походження. Серед статистики виокремлюються видання ЦСК та матеріали земських обстежень. Цінну інформацію містять збірки коротких описів окремих маєтків «Краткие справочные сведения о некоторых русских хозяйствах» за 1897 та 1901 рр. і «Справочные сведения о некоторых русских хозяйствах» за 1916 р.¹ Банківська документація надає деталізовану інформацію про економічні параметри конкретних землеволодінь. Рецепції сучасників щодо аграрних проблем відображено у спогадах. Сукупно залучені джерела дають змогу сформуванню уявлення про характер змін у становищі великих землевласників у межах сучасної Донеччини у визначений період.

На території регіону на початку 20 ст. нараховувалося 11,4 тис. великих аграріїв і членів їхніх родин, що становило 0,6 % загальної чисельності населення². Питома вага їх була нижчою, порівняно з рештою України, що зумовлено доволі пізнім формуванням великого землеволодіння в регіоні через особливості його заселення. Згідно з даними «Статистики землеволодіння 1905 року» велике приватновласницьке землеволодіння у межах Донеччини обіймало приблизно 1 млн дес. Його концентрація була нерівномірною: у Бахмутському повіті воно становило 71,6 % приватної землі, в Маріупольському – 34,4 %. Переважна його частина належала дворянам – 63,6 %³. До 1917 р. його площа помітно скоротилася: в Донецькому окрузі – на 63,2 %, в Бахмутському повіті – на 48 %, у Маріупольському – на 19,1 %⁴. Причина полягала в масовому продажі землі дворянами і придбанні значної її частини селянами за помітного сприяння Селянського банку. Мобілізація землі зумовлювалась соціально-економічною еволюцією аграріїв, виступами селян під час революційних 1905–1907 рр., реалізацією Столипінської аграрної реформи. Ці фактори є загальнодіючими для всіх

¹ *Краткие справочные сведения о некоторых русских хозяйствах* (1897). Санкт-Петербург; *Справочные сведения о некоторых русских хозяйствах* (1916), Вып. 1. Петроград.

² *Статистика землевладения 1905 года* (1906). Вып. 14. Санкт-Петербург, 16; *Статистика землевладения 1905 года* (1906). Вып. 33. Санкт-Петербург, 18, 20; *Статистика землевладения 1905 года* (1907). Вып. 46. Санкт-Петербург, 12.

³ *Статистика землевладения 1905 года* (1906). Вып. 14, 16, 18.

⁴ *Статистика землевладения 1905 года* (1906). Вып. 14, 16, 18; *Статистика землевладения 1905 года* (1907), 12; *Поуездные итоги Всероссийской сельскохозяйственной и поземельной переписи 1917 года по 57 губерниям и областям* (1923). Москва, т. V, вып. 2, 28–29, 32–33.

українських губерній. На Донеччині додавався ще один вагомий чинник – стрімкий індустріальний розвиток, передусім гірництво, яке давало швидші прибутки, порівняно з аграрною діяльністю. Відповідно вартість землі зростала, стимулюючи бажання частини власників продати її. Так, у Катеринославській губернії пересічна ціна 1 дес. становила 30–35 руб., а у Бахмутському і Слов'яносербському повітах, багатих на вугілля, сягала 80–100 руб.¹. Нові власники вугленосних ділянок, а також підприємлива частина «старих поміщиків» репрофілювали свою діяльність. Як наслідок, зменшувалась площа сільськогосподарських угідь на користь промислових об'єктів.

Незважаючи на скорочення, велике землеволодіння у межах Донеччини і на початку 20 ст. залишалося достатньо потужним. Серед найбільших – маєтки Д. Сонцева (6,2 тис.), нащадків Енгельгардта (5 тис.), М. Туткевича (4,9 тис.), В. Бантиша (4,8 тис.) у Бахмутському повіті; Л. Голубєва (5,2 тис.), О. Леведіс (5,1 тис.), М. Олексієнка (4,7 тис.) у Слов'яносербському та інші². Переважна більшість великих аграріїв доволі скептично ставились до самої ідеї великої промисловості, про що, наприклад, у споминах зазначає О. Фенін, виходець із поміщицької родини, який здобув технічну освіту (Харківське реальне училище, Петербурзький гірничий інститут) і далі працював інженером на шахтах Донеччини³. Він пригадує панівне переконання у можливості отримувати з-за кордону більшості промислових виробів на тлі сприйняття тогочасного промислового будівництва як шкідливого для державних інтересів⁴. На слушне зауваження І. Кочергіна, саме господарювання на землі вважалося визначною чеснотою дворянства⁵. Проте капіталістична трансформація була явищем об'єктивним і торувала шлях, незважаючи на ментальний опір потенційних її учасників. У такій ситуації великі землевласники опинялися перед непростим вибором – залишатися на традиційних позиціях, вивірених, хоча й не надто ефективних, чи прийняти виклик часу й, ризикнувши, отримати нову перспективу. Серед великих аграріїв Донеччини кінця 19 ст. були і ті, й інші, що демонструють історії окремих родів.

Засновником дворянського роду Мандрикіних був виходець із Запорізької Січі Андрій Мандрика. Його онук Данило наприкінці 18 ст. за службу отримав землю на правому березі р. Кальміус, де заснував село Авдотьїне (нині терито-

¹ Центральний історичний державний архів Росії, ф. 593, оп. 8, спр. 225, арк. 27.

² *Ведомость о землевладении Бахмутского уезда* (1915). Бахмут; *Учет земель и алфавитный список земельных владений Славяносербского уезда Екатеринославской губернии* (1906). Екатеринослав; *Вся Россия* (1899). Санкт-Петербург.

³ Фенін, А. І. (1938). *Воспоминания инженера. К истории общественного и хозяйственного развития России (1883–1906 гг.)*. Прага, 6.

⁴ Фенін, 81.

⁵ Кочергін, 17.

рія м. Донецька), назване на честь матері. Після скасування Гетьманщини та руйнування Запорізької Січі значна частина української козацької старшини була інкорпорована царським урядом до складу російської армії, з якою була пов'язана подальша доля Данила Мандрики. Його земельні володіння в 50-х рр. 19 ст. відійшли племінникам – Марії та Дар'ї¹. Зокрема, Дар'я Мандрикина успадкувала землі із селом Авдотїне і хутором Привілля площею 4 990 дес. землі. Господарством керував управитель. Під економічним посівом перебувало лише 5 % землі, решта здавалася в оренду. 20 дес. землі Мандрикиної були зайняті шахтами, оренда яких давала 12–15 тис. руб. До того ж 250 руб. надходило за оренду корчми, прибуток приносили каменоломні. Водночас Дар'я Мандрикина категорично заперечила прокладання через її володіння залізничної гілки у напрямку Маріуполя для вивезення вугілля з Вознесенського рудника П. Карпова. Дійшло до «високого» втручання: у липні 1889 р. Олександр III видав указ міністру шляхів сполучень про відчуження землі у поміщиці Мандрикиної, необхідної для прокладання залізниці, і виплату відповідної грошової компенсації за відокремлену земельну ділянку². У розпал цієї справи власниця пішла з життя, а залізнична гілка була прокладена, станція у межах її володінь отримала назву Мандрикїне.

Життєздатність у час капіталістичних перетворень виявляли землевласники Бантиші. Походження вони вели від родичів молдовського господаря Кантеміра, які після Прутського походу 1711 р. приїхали до Росії. Родовід розвивався за трьома лініями. Представники однієї з них були пов'язані з Донеччиною. На межі 19–20 ст. цю родину в регіоні репрезентували Олександр Федорович та його сини Василь, Антіох і Федір³.

Найбільший з маєтків – при с. Софійському Бахмутського повіту Катеринославської губернії – належав Олександрю Федоровичу. Його площа становила 4 784 дес., з яких 2,5 тис. дес. здавалося в оренду, решта оброблялася коштом власників. Застосовувались раціональні сівозміни: 2-, 3-, 7-, 9-пілля. Прибуток у 8,5 тис. руб. давало утримування 5 тис. овець іспанської породи. Тваринництво було представлене також кінним заводом чистокровних англійських скакунів, молочною худобою на 13 корів. Займалися бджільництвом (12 вуликів). 118 дес. незораної землі віддавалося під вигін прийомної худоби, що приносило щороку понад 700 руб. прибутку. Великий успіх мало лісорозведення на 108 дес. З технічних виробництв у маєтку були вітряк, що переробляв до 8 тис. пуд. зерна на рік, і цегляний завод, який щороку випускав до 400 тис. цеглин. Протягом 1909–

¹ РДВІА, ф. 395, оп. 47, спр. 780, арк. 15–22, зв.

² РДВІА, ф. 409. Т. 2, арк. 19, 184.

³ Лобанов-Ростовский, А. Б. (1895). *Русская родословная книга*. Санкт-Петербург, Т. I, 31–32; Державний архів Харківської області (ДАХО), ф. 14, оп. 11, спр. 2, арк. 217, зв.; 218, зв.; 219, зв; 220; 220, зв.; 222.

1911 рр. зі складу Софійського селянам було відчужено сім ділянок загальною площею 1,6 тис. дес.¹.

Інший маєток Бантишів розташовувався на р. Сухий Торець при волосному селі Прелесному Ізюмського повіту та належав А. Бантишу. Займалися в маєтку землеробством, вівчарством, працював винокурний завод². Продукція останнього реалізувалася навколишнім селянам. Ще у 1841 р. цей маєток був віднесений до таких, що здобули найбільших успіхів в організації господарства³. Внаслідок реформи 1861 р. 337 колишніх кріпаків одержали по 1 дес. 800 кв. саж. землі, викуп за які становив 1,5 тис. руб. на рік. Селянському товариству Прелесного власник передав капітал у 700 руб. для «різноманітних допомог селянам» із 6 % річних. Позики видавалися на один рік в одні руки не більше як 50 руб. Позичкivecь повинен був представити правлінням двох поручителів – домогосподарів Прелеснянської громади, відомих надійністю⁴. Отже, представники цієї родини поступово поступалися землею місцевим селянам, на решті організували доволі продуктивне багатогалузеве господарство, в якому поєднувалися землеробство, тваринництво та промислова діяльність місцевого значення.

Поряд із традиційними землевласниками у вугленосних районах Донеччини подальша еволюція землеволодіння була пов'язана з розробкою покладів вугілля. Доволі показовим є приклад господарювання Петра Карпова, прадід якого у 1787–1788 рр. отримав землі у Бахмутському повіті⁵. На зламі 19–20 ст. він володів Трудовим маєтком «Городок» і селом Нетайлівкою Красногорівської волості Бахмутського повіту загальною площею 4,5 тис. дес. Значний прибуток давав винокурний завод і склад. П. Карпов у своєму маєтку 1870 р. започаткував шахту в районі Трудовських і хутора Михайлівки. Справа виявилась доволі результативною, і за кілька років (1876) він орендував у селян Старомихайлівки 500 дес. землі за 0,5 коп. за 1 пуд вилученого вугілля для відкриття шахти. Оскільки вільних коштів бракувало, а банківська позика мала ризики, П. Карпов звернувся до підрядника І. Прохорова, який раніше працював на землях Рутченків і мав досвід організації вугледобування. За власний кошт той розбудував шахту з виплатою власнику по 4 коп. за пуд видобутого вугілля. Внаслідок цього підрядник організував вугледобування і отримував прибуток, а П. Карпову без додаткових витрат надходили 3,5 коп. з кожного пуду вугілля. Згодом на отримані

¹ *Краткие справочные сведения о некоторых русских хозяйствах* (1901). Санкт-Петербург, 362–363.

² ДАХО, ф. 4, оп. 1, спр. 395, арк. 12, зв. – 13, 55, зв. – 56.

³ ДАХО, ф. 3, оп. 126, спр. 9, арк. 7.

⁴ РДІА, ф. 577, оп. 45, спр. 468, арк. 10–11.

⁵ Стёпкин, В. П. & Гергель, В. И. (2008). *Полная история Донецка: историко-краеведческий очерк*. Донецк: Апекс, 36.

кошти було засновано Вознесенську копальню¹. За свої пошуки П. Карпов одержав у 1882 р. срібну медаль. Разом з іншими промисловцями збудував на Донбасі 8 великих шахт. Він був активним учасником з'їздів гірничопромисловців у 1888, 1890, 1891 рр.

Яскравий випадок соціально-економічної еволюції великих аграріїв пореформеного періоду – історія роду Іловайських. Іван Іловайський – осавул війська Донського, великий землевласник, підприємець. Разом з аграрним виробництвом організував підприємство з ремонту сільськогосподарського реманенту, згодом відкрив винокурний завод, а у 1859 р. в районі сучасного м. Макіївки на площі 3 632 дес. заклав чотири шахти – «Софія», «Сергій», «Іван», «Марія», об'єднані у Макіївську копальню². У вирі «вугільної лихоманки» він здійснив реконструкцію вугільних підприємств, придбавши у Великій Британії парові машини та встановивши вуглепідйомники й вентилятори, що посприяло підвищенню продуктивності виробництва. У 1880 р. на шахтах Іловайського було добуто приблизно 5 млн пудів вугілля. На власний кошт для потреб вугледобування спорудив Макіївську залізничну гілку. У 1870-ті рр. І. Іловайський – серед найуспішніших промислових підприємців не лише Донеччини, але і загалом Південної України. Він став пайщиком французького акціонерного товариства «Уніон», виступив одним з ініціаторів створення З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії³. Наприкінці 19 ст. на рудниках спадкоємців Іловайських діяли сім шахт. Розташований поблизу Курсько-Харківсько-Азовської залізниці, Маріупольської й Криничної гілок Донецької кам'яновугільної залізниці і на той час не завершеної Катеринівської, Макіївський рудник спадкоємців Іловайських мав можливість збуту сировини за всіма напрямками⁴.

Наприкінці 19 ст. справу батька продовжив Дмитро Іловайський, гірничий інженер за освітою⁵. У 1895 р. він продав ділянку землі в 648 дес. при селах Зуївка, Макіївка, В. Григорівка акціонерному товариству «Російське Донецьке товариство кам'яновугільної та заводської промисловості», заснованому в тому ж році. Мета його створення визначена так: «Для розвитку розробки кам'яновугільних родовищ і покладів інших руд і корисних копалин, які знаходяться в землі Війська Донського, Таганрозького округу і в Катеринославській губернії, Бахмутському повіті, що належать спадкоємцям І. Г. Іловайського, а також для виробництва коксу, брикетів, обробки руд для вилучення з них металів, а рівно

¹ Гайдук, В. А. & Ляшенко, В. Г. & Мозговий, В. І. & Навка, І. П. (2000). *Юз і Юзівка*. Донецьк: «Фирма “Кардинал”», 36.

² Подов, В. І., Курило, В. С. (2009). *Історія Донбасу*. Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 229.

³ Заярна, 111–112.

⁴ ЦДІАР, ф. 593, оп. 1, спр. 490.

⁵ Фенин, 60.

для розвитку машинобудування й експлуатації фабрик і заводів, які обробляють продукти руд і земель»¹. Рада директорів правління товариства складалася з п'яти осіб, чотири з яких представляли франко-бельгійський капітал. Д. Іловайський мав 20 % голосів акціонерів. Так великий аграрій набув статусу великого промисловця.

На землях родини Лівенів розташований центр сучасного Донецька. Тривалий час цей онімечений рід служив Швеції, у 18 ст. барони Лівени перемістилися до Росії. За імперську службу в 1799 р. родині було надано графський титул, а в 1826 р. – титул ясновельможних князів. У 1850-х рр. Павло Лівен придбав понад 15 тис. дес. з хутором Піски в Олександрівській волості Бахмутського повіту². Тривалий час більша частина землі використовувалась як пасовисько. У 1871 р. землі Лівена були орендовані «Новоросійським товариством» на 30 років із наступним подовженням ще двічі по 30 років, тобто сукупно на 90 років. Сам князь П. Лівен був акціонером Новоросійського товариства з акціями на 200 тис. руб. Після смерті князя, у 1889 р. спадкоємці продали землі Новоросійському товариству – майже 15 тис. дес. за 2 млн руб.³.

Правління Рутченківського гірничого і промислового товариства придбало у власність маєток Шабельського за 250 тис. руб., а маєток братів Рутченків орендувало на 36 років з виплатою кожному власнику по 6 тис. руб. щорічно, завдяки чому ця родина організувала власний бізнес⁴.

Отже, розбудова великої промисловості у межах Донеччини не просто суттєво вплинула на великих аграріїв, а повністю змінила соціальний статус частини з них. Після скасування кріпацтва тутешні землі приваблювали не лише сільськогосподарською цінністю, але й своїми корисними копалинами, передусім вугіллям, а також можливостями промислового підприємництва. Внаслідок переорієнтації з аграрного виробництва на аграрно-промислове або на велике промислове не лише здобувалися суттєво вищі статки, але й розширювався підприємницький кругозір, відкривалися обрії соціально-економічного поступу, спираючись на досвід Західної Європи. Великі аграрії були втягнуті у вир промислової, а за нею й соціальної модернізації, що була перервана революційними потрясіннями, які завершилися жорстоким соціальним експериментом російських більшовиків.

Перспективи вивчення проблеми полягають в опрацюванні джерел з архівних сховищ Польщі, Бельгії, Франції, Німеччини, Великої Британії тощо. Продуктивним може стати порівняльний аналіз трансформацій великого землеволодіння у Донецькому регіоні та країнах Європи.

¹ ЦДІАР, ф. 593, оп. 1, спр. 508, арк. 34.

² *Дворянские роды Российской империи* (1993). Т. 1. Санкт-Петербург: Вести, 72.

³ Стёпкин & Гегель, 14, 18.

⁴ Гайдук et al., 35–36.

References

- Dvoryanskie rody Rossijskoj imperii* (1993) [Noble families of the Russian Empire]. T. 1. Sankt-Peterburg: Vesti [in Russian].
- Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti* [State archive of the Kharkiv region] [in Ukrainian].
- Fenin, A. I. (1938). *Vospominaniya inzhenera. K istorii obshestvennogo i hozyajstvennogo razvitiya Rossii (1883–1906 gg.)* [Memories of an engineer. To the history of social and economic development of Russia (1883–1906)]. Praga [in Russian].
- Haiduk, V. A., Liashenko, V. H., Mozghovy, V. I., Navka, I. P. (2000). *Yuz i Yuzivka* [Yuz and Yuzivka]. Donetsk: «Fyrma “Kardynal”» [in Ukrainian].
- Kocherhin, I. O. (2010). Kapitalistychni dvorianski hospodarstva katerynoslavskoi hubernii poreformenoho periodu [Capitalist noble farms of the Ekaterinoslav province in the post-reform period]. *Humanitarnyi zhurnal*, 3–4, 16–29 [in Ukrainian].
- Kratkie spravochnye svedeniya o nekotoryh russkih hozyajstvah* (1897) [Brief reference information about some Russian households]. Sankt-Peterburg [in Russian].
- Kratkie spravochnye svedeniya o nekotoryh russkih hozyajstvah* (1901) [Brief reference information about some Russian households]. Sankt-Peterburg [in Russian].
- Kulchytskyi, S., Yakubova, L. (2015). *Donechchyna i Luhanshchyna u XVII–XXI st.: istorychni faktory y politychni tekhnolohii formuvannia osoblyvoho ta zahalnoho u rehionalnomu prostori* [Donetsk region and Luhansk region in the 17th–21st centuries: historical factors and political technologies of the formation of the special and the general in the regional space]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Lobanov-Rostovskij, A. B. (1895). *Russkaya rodoslovnaya kniga* [Russian genealogical book]. T. I. Sankt-Peterburg [in Russian].
- Mihnenko, A. M. (1998). *Novejshaya istoriya Doneckogo bassejna* [Recent history of the Donetsk basin]. Doneck: Stalker [in Russian].
- Molchanov, V. B. (2015). *Donbas u systemi sotsialno-demohrafichnykh ta ekonomichnykh protsesiv (XIX – pochatok XX st.)* [Donbas in the system of socio-demographic and economic processes (XIX – early XX centuries)]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Pamyatnaya knizhka Ekaterinoslavskoj gubernii na 1864 god (1864)* [Memorial book of Ekaterinoslav province for 1864]. Ekaterinoslav: Izd. Ekaterinoslav. Gubern. stat. Komiteta [in Russian].
- Podov, V. I., Kurylo, V. S. (2009). *Istoriia Donbasu* [History of Donbass]. Luhansk: Vyd-vo DZ «LNU imeni Tarasa Shevchenka» [in Ukrainian].
- Pouezdnye itogi Vserossijskoj selskohozyajstvennoj i pozemelnoj perepisi 1917 goda po 57 guberniyam i oblastyam* (1923) [District results of the All-Russian Agricultural and Land Census of 1917 for 57 provinces and regions]. T. V. Vyp. 2. Moskva [in Russian].
- Rosiiskyi derzhavnyi viiskovo-istorychnyi arkhiv* [Russian State Military Historical Archive] [in Ukrainian].
- Rosiiskyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv* [Russian State Historical Archive] [in Ukrainian].

Spravochnye svedeniya o nekotoryh russkikh hozyajstvah (1916) [Reference information about some Russian farms]. Vyp. 1. Petrohrad [in Russian].

Statistika zemlevladieniya 1905 goda (1906) [Statistics of land tenure in 1905]. Vyp. 14. Sankt-Peterburg [in Russian].

Statistika zemlevladieniya 1905 goda (1906) [Statistics of land tenure in 1905]. Vyp. 33. Sankt-Peterburg [in Russian].

Statistika zemlevladieniya 1905 goda (1907) [Statistics of land tenure in 1905]. Vyp. 46. Sankt-Peterburg [in Russian].

Styopkin, V. P., Gergel, V. I. (2008). *Polnaya istoriya Donecka: istoriko-kraevedcheskij ocherk* [Complete history of Donetsk: historical and local history essay]. Doneck: Apeks [in Russian].

Temirova, N. (2003). Pomishchyky Bantyshe u Donbasi [Landlords of Bantish in Donbas]. *Novi storinky istorii Donbasu*, 10, 106–113 [in Ukrainian].

Uchet zemel i alfavitnyj spisok zemelnyh vladenij Slavyanoserbskogo uezda Ekaterinoslavskoj gubernii (1906) [Land records and alphabetical list of lands owned by the Slavic-Serbian uyezd of Ekaterinoslav province]. Ekaterinoslav.

Vedomost o zemlevladienii Bahmutskogo uezda (2015) [Register of land tenure of Bahmut district]. Bahmut [in Russian].

Vsya Rossiya (1899) [All of Russia]. Sankt-Peterburg [in Russian].

Zaiarna, D. O. (2010). Dvoriany Ilovaiski: na shliakhu stanovlennia pidpriemnytstva u poreformenomu Donbasi [Ilovaiski nobles: on the way to becoming an entrepreneur in the reformed Donbas]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina*, 906, 109–113 [in Ukrainian].

СТУДІЇ З ІСТОРІЇ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

УДК 323.281:94(477)

DOI: 10.31558/3083-5771.2024.1.4

«ВІН ВИБРАВ СВОБОДУ, А СВОБОДА ВИБРАЛА ЙОГО»

Олександр Бут

Донецький національний університет імені Василя Стуса

o.but@donnu.edu.ua

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0562-0666>

ResearcherID: AAJ-9753-2020

Oleksandr But

Vasyl' Stus Donetsk National University

o.but@donnu.edu.ua

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0562-0666>

ResearcherID: AAJ-9753-2020

Стаття присвячена Віктору Кравченку, одному з керівників радянської індустріалізації, маловідомому радянському «невозвращенцу», постать якого є прикладом протидії культу особи Сталіна. Висвітлення цієї неординарної постаті має на меті застереження від оголошених цілей «спеціальної військової операції», спрямованої на біснувате впровадження ідеї «русского мира». Мета статейного дослідження полягає у висвітленні постаті інженера і політика, який кинув виклик сталінському режиму заради майбутнього свого народу.

Основою дослідження стала книга-спогад Віктора Кравченка «Я вибрав свободу», яку українською мовою вперше перекладено у 2022 р. Російський переклад наявний в інтернеті лише в коротких уривках розділів, а зовсім відсутні розділи, присвячені колективізації і Голодомору в Україні. У процесі дослідження використані історико-біографічний, історико-генетичний, історико-порівняльний методи.

Основні результати проведеного дослідження полягають у визначенні ролі виховання в родині кадрового робітника, здобуття освіти майбутнім інженером-металургом, а згодом його роботи на керівних посадах середньої ланки на підприємствах України, Сибіру, Уралу і Москви у формуванні його громадянської антитоталітарної позиції. З огляду на розуміння суті сталінського режиму він вирішив, що лише за кордоном зможе розповісти про радянську дійсність. Цінність розвідки полягає у тому, що заглиблений погляд на радянську дійсність на прикладі В. Кравченка розкриває жахливу реальність побудови суспільства «за комуністичними лекалами». Йдеться про вперше відкрите засудження культу особи в СРСР з його наслідками на судовому процесі в Парижі – центрі цивілізованої повоєнної Європи. Суд визнав правоту позивача за наклеп. Це дає підстави до перегляду офіційно визнаної в радянській історіографії першості ролі та місця М. Хрущова на ХХ з'їзді КПРС і друкованої розповіді О. Солжениціна «Один день Івана Денисовича» у розвінчанні культу особи Й. Сталіна.

Ключові слова: Голодомор, колективізація, концтабори, культ особи, народне господарство, тоталітаризм.

The study concerns a little-known figure of the Soviet era. It is connected with the analysis of Internet publications in the context of Putin's Russian aggression against Ukraine. A relatively unknown Soviet «unreturned» bureaucrat, one of the leaders of the industrialization of the USSR under Stalinism, left a great mark on history. The coverage of this extraordinary figure works as a warning against the announced goals of the «special military operation» in its the rampant implementation of the «Russian world» idea. The goal of the study is to highlight the personality of an engineer and politician, who challenged the Stalinist regime for the sake of the future of his people.

The study uses historical-genetic and historical-comparative methods. The basis of the research source base was the original source – Viktor Kravchenko's memoirs, translated in Ukrainian 2022. The Russian translation exists only on the Internet in short excerpts of chapters, and there are no chapters dedicated to collectivization and the Holodomor. The second source base is the Internet materials on the «Court of the Century».

The main results: the research demonstrates the role and place of upbringing in the family of a staff worker, the training of a future metallurgical engineer and his work in middle management positions at enterprises of Ukraine, Siberia, the Urals and Moscow. Based on his understanding of the Stalinist regime, he decided that he would only be able to tell the truth of history abroad.

Originality / usefulness. A deep look at the Soviet reality using the example of V. Kravchenko reveals the truth about the terrible reality of building a new society «according to communist teachings». The events can be considered the first open condemnation of the cult of personality in the USSR and its consequences in an open trial in Paris – the center of civilized post-war Europe. The court recognized the plaintiff's claim for defamation. This gives grounds for re-considering the role and «first place» of M. Khrushchev's report at the 20th Congress of the CPSU, officially recognized in Soviet historiography, and O. Solzhenitsyn's printed story «One Day in the Life of Ivan Denisovich» in debunking the personality cult of J. Stalin, as the Kravchenko trial took place prior to either event.

Keywords: Holodomor, collectivization, concentration camps, personality cult, national economy, totalitarianism, purges.

Говорячи про викриття культу особи Й. Сталіна, сталінських злочинів взагалі, як дослідники, так і пересічні знавці історії зазвичай згадують промову М. Хрущова на XX з'їзді КПСР або про дисидентський рух, зокрема публікації О. Солженіцина. Натомість у статті пропонується дослідити життєвий шлях українського радянського «невозвращенца», який мав досвід роботи всередині сталінської системи (спостерігав за колективізацією, індустріалізацією, партійними «чистками»), а опинившись за межами СРСР, спромігся на викриття злочинів сталінізму включно з Голодомором. З огляду на спроби відбілювання постаті Й. Сталіна та його правління агресивним путінським режимом у межах ідеології «русского мира» принципово важливо звернутися до особистого досвіду очевидців народження радянського тоталітаризму.

Мета статейного дослідження полягає у висвітленні постаті інженера і політика Віктора Кравченка, який кинув виклик сталінському режиму. Для цього було використано історико-біографічний, історико-генетичний, історико-порівняльний методи. В основу дослідження покладено спогади Віктора Кравченка, вперше перекладені українською мовою у 2022 р. Доповнюють наявну інформацію публікації учасників подій довкола В. Кравченка та «Суду Століття», які роками пізніше мали можливість переосмислити минуле. Передусім це стосується робіт Н. Берберової, яка вперше переклала книжку В. Кравченка французькою мовою до суду. У 2000 р. посмертно було видано матеріали її біографічних досліджень у формі роману¹.

Історіографія проблеми представлена поодинокими публікаціями. Біографічні довідки про В. Кравченка подали Ю. Шаповал і П. Голобуцький і Г. Трутовський². Матеріали зі спогадів В. Кравченка та інформацію про судовий процес у Парижі, які стосуються Голодомору, проаналізувала Т. Боряк³. Постать В. Кравченка знайшла відображення у низці журналістських публікацій з нагоди видання україномовного тексту його спогадів⁴. Загалом, попри резонансність постаті В. Кравченка, комплексне дослідження його діяльності та власне «Суду Століття» у Парижі наразі в українському науковому просторі відсутнє.

Віктор Кравченко народився 10 листопада 1905 р. в родині кадрового робітника Катеринославського металургійного заводу. З приходом радянської влади пішов працювати робітником заводу імені Петровського. Після демобілізації з лав Червоної Армії у 1929 р. молодого майстра цеху прийняли до лав ВКП(б). Партком цінував його публікації у заводській газеті з проблем раціоналізації виробництва. Зокрема, його статистичні підрахунки та порівняння зі шведським досвідом показали високу собівартість продукції на «Петровці» за низького рівня житлових умов, відставання у заробітній платні та високих цін у заводських

¹ Берберова, Н. Н. (2000). *Последние и первые: Роман. Дело Кравченко: Хроника процесса одного из первых советских «невозвращенцев»*. Франція, 1949 г. Москва: Изд-во им. Сабашниковых.

² Шаповал, Ю. І. (2023). Федір Пігідо-Правобережний: пам'ять очевидця. *Пам'ять про Другу світову війну: переможці та переможені: збірник наукових праць* / за заг. ред. А. І. Кудряченка. Київ: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 162–178; Голобуцький, П. В., Трутовський, Г. Й. (2008). Кравченко Володимир Андрійович. *Енциклопедія історії України. Т. 5 (Кон–Кю)*. Київ, 168.

³ Боряк, Т. (2022). Судовий процес Віктора Кравченка (1949) та усна історія Голодомору: нарратив про голод у свідченнях переміщених осіб. *Грані: науково-теоретичний альманах*, 25(1), 27–32.

⁴ Мустафін, О. Вибір Віктора Кравченка. Людина, яка домоглася суду над СРСР. *КИЇВ 24*. Retrieved from <https://kyiv24.news/publications/vybir-viktora-kravchenka-lyudyna-yaka-domoglasya-sudu-nad-srsr> (дата звернення: 03.04.2024); Коцарев, О. Ворог режиму. Як інженер-більшовик розчарувався в СРСР, утік і написав про це книжку. *TEXTY.ORG.UA* Retrieved from <https://texty.org.ua/articles/107544/memuary-kravchenka-jak-inzhener-bilshovyk-rozcharuvavsja-srsr-i-stav-vorohom-rezhymu/2022-08-22.09:24> (дата звернення: 22.08.2022).

їдальнях. Такі матеріали високо оцінила виїзна на заводі контрольна комісія ЦК ВКП(б), а її голова Серго Орджонікідзе прослухав розповідь майстра безпосередньо в цеху заводу. Високий начальник пообіцяв бути надалі персональним покровителем В. Кравченка, порадив отримати освіту в Харківському політехнічному інституті¹.

Наприкінці основного курсу навчання ЦК КП(б)У вирішив «рекомендувати керівництву Політеху ... перевести товариша Кравченка до металургійного інституту в Дніпропетровськ, де він так добре розпочав в металургії»². Там він став консультантом директора заводу Миколи Голубенка, був присутній на всіх нарадах. Невдовзі за рекомендацією М. Голубенка В. Кравченко був відряджений на Нікопольський комбінат для обстеження справ на новобудовному трубопрокатному цеху, перспективному, але в занедбаному стані. Віктору довелося розібратися зі складними проблемами: кадрами будівельників і фахівців нового виробництва, використанням колишніх засуджених, умовами оплати їхньої праці, розміщенням та проживанням, роллю офіцерів ГПУ у дотриманні порядку на комбінаті. Наданий звіт задовольнив обком і викликав інтерес у Наркоматі важкої промисловості. В. Кравченка викликали до Москви, де відбулась особиста зустріч із С. Орджонікідзе та М. Бухарінім. Цю подію автор спогадів визначив «знаменною для всього життя». Вона стала стартом для дій майбутнього керівника великих виробничих колективів, успішного подолання негативів на життєвому шляху інженера-металурга³.

Здається, не випадково в російськомовному перекладі книги В. Кравченка відсутні розділи VIII та IX, присвячені колективізації українського села. Її криза припала на завершення першої п'ятирічки. Успішний індустріальний Дніпропетровськ був заповнений голодуючими селянами. На нараді в обкомі партії взяли участь 300 відібраних на допомогу сільським політвідділам уповноважених, серед яких був і В. Кравченко. Перший секретар обкому М. Хатаєвич закликав: «Бити куркульський елемент – останній залишок прогнилого капіталістичного господарства, має бути знищений за будь-яку ціну. Ваше завдання – дістати зерно для виконання державного плану постачання зернових»⁴.

Озброєний мандатом обкому В. Кравченко виїхав до П'ятихаток виконувати наказ: «політичне виживання залежатиме від успіху в охоплених голодом районах». Найбільше його вразили маленькі діти з ручками скелетів, з роздутими, як кулі, животами. У відвіданій одній із хатин він побачив лампадку над ліжком з тілом жінки у чистій українській вишитій сорочці зі схрещеними руками.

¹ Кравченко, В. (2022). *Я вибрав свободу: спомини*. Київ: Смолоскип, 92.

² Кравченко, 114.

³ Кравченко, 133.

⁴ Кравченко, 142.

Тут стояла старенька бабуся з двома дітьми, які плакали. У сусідній хаті побачив чоловіка приблизно 40 років із запухлим обличчям, а на печі сусідня жінка варила кінський гній з буряком на обід. Шокований побаченим Віктор вирішив проігнорувати закони і накази обкому та сповістив листом начальника політвідділу про те, що вирішуватиме проблему іншим шляхом. Він отримав попередження від співробітника ГПУ, що плани і підходи В. Кравченка, які розходяться з наказами, будуть кваліфіковані як «хищення государственной собственности и кулацкий саботаж»¹. Переважна більшість посадовців перебувала під наглядом місцевого ГПУ: «нічого не роблять, набивають черево смачною їжою, доки люди помирають з голоду». Такого висновку В. Кравченко дійшов, коли виявив списки з переліком узятого в колгоспах і сільській крамниці. Особливо його вразила кількість порізаного на бруски і загорнутого в папір масла з надрукованим англійською написом «USSR BUTTER EXPORT»².

Порушуючи офіційні установки обкому, він узявся за свій «дитячий проєкт», зібравши в порожній хаті дітей, умовивши старого сільського вчителя перебувати разом з ними. Без згоди голів колгоспу і сільради він дав дозвіл косити ячмінь для хліба колгоспникам і корму коней. Порушив план постачання молока і м'яса державі. Одночасно заборонив антирелігійну роботу. Це викликало великий резонанс серед селян і колгоспників, які за тиждень, зібравшись на загальних зборах колгоспу, «заспівали наші українські пісні». На протест голови ради і запрошення на бесіду з офіцером-співробітником ГПУ він відкрито заявив: «Я уповноважений обкому і відповідаю за свої вчинки лише перед ним»³. Селяни підтримували заходи, обкошували краї полів з хлібом, що дало змогу нагодувати людей у процесі виконання збору зернових. Через кілька днів прибула бригада гарних авто на чолі з першим секретарем обкому, який поставив В. Кравченку питання: «Ви дисциплінований партієць чи якийсь анархіст?». У відповідь «начальство» почуло, що жнива закінчили три дні тому (на 10 днів раніше плану), держава отримала зерно, колгоспники – сукно і пару черевиків як еквівалент річної зарплатні. «Соціалізм? – глузували селяни. – Грабунок – краща назва для цього»⁴. Як зазначає перекладачка книги Алла Пархоменко, саме В. Кравченко одним із перших назвав голод рукотворним, описавши його жахіття на селі⁵.

З початком трудової діяльності автор книги, як і більшість пересічних людей, говорячи про Радянський Союз, писав «Росія». Молодий майстер цеху поповнив лави правлячої партії, в середині 1929 р. вступивши «до еліти нової Ро-

¹ Кравченко, 178–179.

² Кравченко, 182.

³ Кравченко, 185.

⁴ Кравченко, 194.

⁵ Пархоменко, А. (2022). Слово перекладача. *Кравченко В. Я вибрав свободу: спомини*. Київ: Смолоскип, 703.

сії»¹. З членством у партії він продовжував чесно, творчо, критично реагувати на прийняті рішення, що наочно продемонстрував під час виконання обов'язків із завершення збору врожаю у П'ятихатках. Він добу просидів за кермом жниварки і «не помітив, як не стало партійного квитка» (не без допомоги агентів ГПУ). Це був жах для молодого партійця, але в обкомі партії йому квиток повернули².

Після рекордного видобутку вугілля Олексієм Стахановим Кремль вимагав негайного створення стахановських бригад як взірця для відсталих робітників. У трубному цеху Нікопольського металургійного комбінату за наказом парткому керівник перегрупував робочу силу, об'єднавши найкращих робітників, бригадирів та інженерів в одну спеціальну зміну з найкращими інструментами та матеріалами, яка розпочала роботу «по-стахановськи», з перевиконанням норми. Інші ж зміни були позбавлені таких умов, не виконували навіть старі норми. За кожне відставання вони звинувачували інженерів і техніків. Робітників обурювало, що їх зробили «цапами-відбувайлами»³.

З проведенням З'їзду стахановців у Москві за участі Й. Сталіна їх почали засипати лестощами, протиставляючи їхній ентузіазм відсталості інших робітників. У Розділі XIII спогадів «Швидше, швидше» з інтересом читається розуміння стахановського руху Віктором Андрійовичем у статусі інженера трубопрокатного цеху на заводі у Первоуральську. Як інженер-практик він бачив очевидні складники обману, вважав, що це «було диво, створене за наказом Кремля, щоб запустити нову релігію, релігію інтенсифікації виробництва»⁴. На його погляд, це означало неможливість розгорнути масовість «по мановінню чарівної палички» в цеху з 1 500 робітників, де менше 200 вважалися стахановцями чи ударниками праці. Перегляд нормативу викликав скорочення купівельної спроможності працівників. Спроби звинувачення у саботажі були дурницями⁵.

Голови заводської профспілки і секретар парткому заводу, проводячи численні збори робітників під запис промови Й. Сталіна із вихвалянням стахановців, ухвалили підвищення норм виробітку на 10–20 %. Соціальний розрив між «відсталим» робітництвом і «стахановською аристократією» відчувався гостріше, ніж між робітниками та керівництвом заводу. Внаслідок самочинного збільшення групою стахановських ентузіастів швидкого оберту розірвався валок іноземного виробництва, що вивело з ладу головний конвеєр. Хаос охопив увесь завод. «Розбори польотів» відбулись на нічному допиті ГУ НКВС під акомпанемент погроз і лайки. Прості та очевидні пояснення не подобалися організато-

¹ Кравченко, 88.

² Кравченко, 188.

³ Кравченко, 273.

⁴ Кравченко, 271–274.

⁵ Кравченко, 315.

рові нічних допитів, заступнику уповноваженого начальника управління міського НКВС Г. Гершгорну. Кілька разів викликали і начальника цеха, вимагали назвати «всіх причетних» тут і зразу. Виймалося досьє: «Не лише посадовці, але й прості робітники були під наглядом». Основана «догана» була виписана В. Кравченку: «Ви не співпрацюєте з нами! І, найголовніше, заради самого себе ви маєте знайти саботажників». Головний цех було паралізовано. Вирішити проблему відновлення роботи цеху запропонував досвідчений механік «з тінню поліцейської підозри ще за часів царя». Він із ветеранами-механіками виробив дублікат пошкоджених частин. Начальник цеху для експерименту виділив матеріали, а для прикриття цих людей і себе повідомив директора, міський партком і трест у Харкові. Випробування машини дало нові деталі і виробництво цеху відновилося. Служба безпеки залишалася «з носом», але запрацювали інформатори про різні негаразди: начцеху, мов, «підважує авторитет профспілок і парткому стосовно поширення стахановського руху»¹.

Виважений темп роботи потужного трубопрокатного цеху перервав терміновий наказ про виробництво неіржавіючих труб. Не маючи оснащення й досвіду такої роботи, начальник цеху ініціював запрошення консультантів. Без успіху, відповідально рухалися до випуску труб, але знову ж, із допитами служби безпеки, вповільненням темпів роботи, активністю Г. Гершгорна. Його нова підозра впала на молодого інженера-консультанта, викликаного В. Кравченком з Харкова. Мовляв, той консультивався з батьком-професором, який переїхав до США. На новому «нічному засіданні» Г. Гершгорн попереджав у звичайній манері В. Кравченка як начальника цеха: «Ви граєте з вогнем, Кравченко. Це питання національної оборони! А ви і пальцем не поворухнули, аби допомогти нам викурити шкідників!». Лише погроза зателефонувати С. Орджонікідзе врятувала В. Кравченка. Невдовзі його викликав особисто Орджонікідзе (як з'ясувалося – щодо замовлення труб для нафтовиків Баку), якому він заявив: «Моє життя в Нікополі стало нестерпним. Я працюю в умовах постійного втручання з боку НКВС... Завод перетворився в чистилище»².

Економічні успіхи Другої п'ятирічки підштовхнули Й. Сталіна до «посилення єдності» радянського суспільства. Характерною особливістю його боротьби за це стали партійні «чистки». Почали з переслідування «старої гвардії» партійців, ключових урядовців. НКВС сягнув найвищих шаблів влади у Москві та Ленінграді, забираючи наркомів, начальників трестів, людей із власне Кремля. У промисловості тривала «боротьба з саботажем», з «економічними шпигунами», з «класовим консерватизмом» інженерів та управлінців. Партійні керівники та каральні органи мали вирішальне слово проти інженера і керівника. Яск-

¹ Кравченко, 278.

² Кравченко, 283.

равий приклад тому – Розділ XIII спогадів, де йдеться про розгул нікопольського НКВС та його начальника І. Дорогана, одного з місцевих «страхитів» (фігурує 21 раз на сторінках книги, його заступник Г. Гершгорн – 41 раз).

З наголосом «великої чистки» в листопаді 1936 р., що розпочалась судовим процесом над старою партійною гвардією, В. Кравченку на партзборах закинули «страшне звинувачення»: під час вступу в партію він буцімто приховав інформацію про батька-землевласника, експлуататора, меншовика, а сам оточив себе на заводі «людьми з антирадянським незадоволенням». У цеху «без документів накопичено багато дорогого іноземного устаткування, яке не використовується і веде завод до великих боргів». Секретар парткому відправив до Дніпропетровська емісарів для збору компромату на Кравченків як «ворогів народу». Міський НКВС «почистив» штат «трудного цеху». Для поновлення розгляду справи В. Кравченка партком заводу провів спеціальне засідання, яке вже ззовні нагадувало «виставу». Для нагляду за голосуванням запросили начальника УНКВС, який з'явився «хитаючись як буй на повітрі, з посмішкою і цигаркою у правій руці, ліва – на Маузері». Ймовірно, планували заарештувати В. Кравченка перед початком голосування, але цього не відбулося, – ситуацію виправив голова зборів: «Він має право на останнє слово, якщо хоче. Має 5 хвилин». Збентежений скороченням часу виступу, Віктор Андрійович використав шанс: відстояв чесне ім'я свого батька, свою гордість за нього, а у зв'язку з нагромадженням провин, звинувачень саботажу, попросив десять днів для додаткових доказів. Проте секретар парткому заявив про однакостайну рекомендацію виключити В. А. Кравченка з лав партії, але з правом апеляції¹.

За підтримки простих робітників цеху, які не поділяли радість від «новин дня», особливо незгодні були з результатами колишні селяни і вояки, що «вперше за 4 роки випили чаю з цитриною», В. Кравченко знайшов копії розрахунків, зроблених головними трестами Москви і Харкова. Замовлена кількість запчастин, іноземних інструментів цілком виправдовувалась технічними характеристиками. На замовленнях стояв підпис головного інженера заводу, який теж постраждав від «чистки». Після дзвінка директору заводу Віктор почув: «Так поталанила доля талановитому начальнику цеху, Вікторе Андрійовичу». Він надіслав набір фотокопій документів як спростування звинувачення і довів свою невинуватість. Також проінформував голову Трубосталі, написав наркомун С. Орджонікідзе, склав апеляцію до Нікопольського міськкому партії².

Після «Великої чистки» у Нікополі зі старих членів бюро міськкому партії залишився один І. Дороган. На засіданні бюро секретар парткому заводу був призупинений під час доповіді, бо перший секретар показав завірені заяви за-

¹ Кравченко, 328.

² Кравченко, 331–332.

служених комуністів із Дніпропетровська й архівний матеріал: копії звітів царської охоранки та документи з в'язниці про революційну діяльність батька. Вони свідчили, що мали справу з «неангажованим героєм революції, а не меншовиком». На засіданні міськкому директор заводу П. Брачко завдяки копіям документів довів, що ці докази руйнують звинувачення проти В. Кравченка та головного інженера Вишнева. Рекомендацію виключити В. Кравченка з партії скасували, але висловили догану за некоректну поведінку з партійними та профспілковими діячами. П. Брачко заспокоював: «Заради Бога, Вікторе, плюнь на все. Ти врятував свою шкуру і це головне»¹.

Тоді, пізно вночі, В. Кравченко послав листи подяки друзям, родині, начальству у Харків і Москву. Щоправда, на спокій від НКВС марно було сподіватися. В країні продовжувалась «Велика чистка». Попереду Віктора Андрійовича під час його перебування на посадах вже в інших містах чекали ще дві «партійні чистки». У книзі В. Кравченка наведені факти виконання серйозних доручень на підприємствах Первоуральська, великого проєкту, оголошеного в директивах до XVIII з'їзду ВКП(б) головою РНК СРСР В. Молотовим, у місті Сталінську². Ознайомившись із місцевістю і першими спробами, В. Кравченко, як директор будівництва, ініціював перегляд проєкту, і в Наркоматі важкої промисловості затвердили новий проєкт сибірського будівництва: «Кемеровський проєкт». Урал і Сибір дали змогу побачити і осмислити сутність сталінської індустріалізації, використання робочої сили концтаборів на новобудовах. А. Пархоменко зазначила: «Саме Кравченко був перший, хто ввів слово ГУЛаг в обіг на англomовному Заході»³.

В. Кравченко обґрунтував загрозу нової світової війни для СРСР (розділи XXII–XXIV спогадів). У чині капітана Червоної армії він пізнав реалії війни на фронті. Перебування в діючому війську було перервано урядовим рішенням про відкликання фахівців з технічною освітою для посилення економіки. Було ініційовано призначення В. Кравченка начальником управління із забезпечення Червоної армії зброєю. Протягом шести місяців у 1943 р. йому довелося пройти розгалужену перевірку з боку радянських і партійних органів, схвалення НКВС та узгодження з ЦК ВКП(б). Як зазначав В. Кравченко: «Така “прелюдія до Америки”, до видачі паспорта громадянина СРСР для закордонної подорожі». Після персональної зустрічі в ЦК за остаточним рішенням його викликали через тиждень, коли він особисто почув доповідь НКВС про згоду на запит ЦК. Ця принизлива процедура укріпила його розчарування у сталінському комунізмі⁴.

¹ Кравченко, 335.

² Кравченко, 451.

³ Пархоменко, 703.

⁴ Кравченко, 621.

Обіймаючи високу посаду, він на власні очі побачив американську демократію, остаточно розчарувавшись у сталінізмі. 4 квітня 1944 р. на шпальтах New York Times та інших газет була опублікована заява В. Кравченка про невихід до роботи в радянській торговельній місії у Вашингтоні та прохання до американської влади надати політичний притулок, який він отримав. Радянська влада після кількох днів стурбованості оголосила його зрадником. Це був перший офіційний утікач з СРСР – «з \$30 в кишені, людина без країни, мішень для люті комуністів у США, і найголовніше – мішень для смертельної ненависті для найсильнішого і найбезжальнішого у світі радянського уряду»¹.

Опинившись у вимушеному вигнанні, перебуваючи під псевдонімом з огляду на радянські методи «спілкування» зі «зрадниками», В. Кравченко підготував спогади «I Chose Freedom: The Personal Political Life of a Soviet Official»². За свідченням американського журналіста Гері Керна книга стала результатом дієвої співпраці: В. Кравченко забезпечив зміст, а Юджин Лайонс надав книжці літературну форму³. У США видання швидко сягнуло 500 тис. примірників, потрапило до Бібліотеки Президента Сполучених Штатів. Згодом її переклали на 22 мови. Книга стала бестселером. Франкомовний варіант спогадів вийшов у 1947 р., за нього перекладачка Н. Берберова отримала одну з найавторитетніших літературних премій⁴.

У листопаді 1947 р. у тижневику французької компартії «Les Lettres Françaises» за редагуванням Луї Арагона була опублікована стаття за підписом Сіма Тома «Як була сфабрикована книга Кравченка», що спровокувало кампанію на захист сталінського режиму і особисто Й. Сталіна. В. Кравченка називали «брехуном і західним шпигуном». У відповідь він подав судовий позов на щотижневик ФКП. «Les Lettres Françaises» відкрила кампанію проти самого автора, як «фашиста», який «підігрував на руку Гітлерові», почали ставити під сумнів авторство книги. Паризький суд прийняв позовну заяву В. Кравченка. За плану 9 засідань «Суд Століття» закінчився на 25 засіданні 4 квітня 1949 р. Позивач був виправданий, а ФКП змушена сплатити витрати суду⁵.

Судовий процес у Парижі за політичною значимістю цілком можна прирівняти до Нюрнберзького процесу. Дебати та перемога позивача на «Суді століття» вплинули на формування критичного ставлення міжнародного співтовариства до сталінського режиму та особисто Й. Сталіна в рік його 70-річчя. Західноєвро-

¹ Кравченко, 679–680.

² Kravchenko, V. (1946). *I Chose Freedom: The Personal Political Life of a Soviet Official*. New York: Charles Scribner's Sons.

³ Kern, G. (2007). *The Kravchenko case: one man's war on Stalin*. New York: Enigma books, 176.

⁴ История процесса В. А. Кравченко. *Русская мысль*. Париж, 1949, 13.

⁵ История процесса, 13–15.

пейське суспільство вперше дізналося про радянську систему засудження, табори ГУЛагу як джерело рабської сили, насильницьку колективізацію селян із застосуванням голоду, розкуркулення. Книга користувалась високим попитом. Тільки у США до кінця 1940-х рр. було продано приблизно 4 млн примірників. Назва «I Choose Freedom» стала своєрідним антитоталітарним мемом. Роберт Конквест про ці спогади відгукнувся так: «Перша книжка Віктора Кравченка “Я вибрав свободу” була одним з найбільш ранніх і разючих свідчень з перших вуст про реалії радянського життя, які потрапили на захід, і яка зазнала брутальних нападок західних сталінофілів»¹.

Н. Берберова, дізнавшись про публікацію у Франції розповіді «Один день Івана Денисовича», здивувалася байдужістю суспільства: «Я чекала, що хоча б одна людина з тих, хто присягався та брехав у 1949 р. у суді в Парижі, відгукнеться на цю подію, але цього не сталося². Позиція замовчування керівництвом ФКП і книги, і «Суду Століття» була невинною, що підтверджується палкою промовою Моріса Тореза на ХХ з'їзді КПРС: «Французька комуністична партія надихається багатим досвідом славетної Комуністичної партії Радянського Союзу... Комуністична партія Радянського Союзу завжди була взірцем принципової твердості, непорушної вірності великим ідеям Маркса, Енгельса, Леніна, Сталіна»³.

Авторові цієї статті влітку 1964 р., під час роботи у м. Чистяковому Донецької області вчителем у школі та на організаційній роботі довелося брати участь у зустрічі з кореспондентом французької газети «L'Humanité» Жаном Канапа, який привіз «вісточку з Москви» про перейменування Чистякова на Торез. Надалі до шахтарського містечка щорічно приїздила дружина М. Тореза Жанет Вермерш, яка в 1940-ві рр. була членом правління ФКП, але жодного разу не згадала ані про сталінізм, ані про культ особи, як і один з лідерів ФКП, Лоран Леруа під час своїх візитів до шахтарського містечка не порушував теми культу особи та його наслідків.

Після завершення «Суду Століття», у 1950 р. В. Кравченко підготував нове видання «Я вибрав справедливість», у якому було додано численні свідчення пересічних українців.

Книга В. Кравченка і рішення суду дають підстави для визнання його першості у викритті радянських злочинів – використання рабської праці засудже-

¹ «Я вибрав свободу»: вийшов український переклад бестселера Віктора Кравченка. *Музей Голодомору*. 22 липня 2022. Retrieved from <https://holodomormuseum.org.ua/news/ia-vybrav-svobodu-vyjshov-ukrainskyj-pereklad-knyzhky-viktora-kravchenka/> (дата звернення: 14.03.2024).

² Берберова Н. (1972). *Курсив мой. Автобиография*. Hervorhebung Von Mir: Autobiographie. Munchen: Wilhelm Fink Verlag (Centrifuga. Russian reprinting and printing. Ed. by Karl Eimermacher u. a. Vol. 3).

³ ХХ съезд КПСС 14–25 февраля 1956 г. Стенографический отчет. Ч. 1. Москва: Госполитиздат, 346.

них на новобудовах, таборів ГУЛагу, колективізації та Голодомору. Отже, варто визнати, що О. Солженіцин був не першим у викритті злочинності радянського режиму, це сталося суттєво раніше. Персональна історія радянського інженера, який кинув виклик тоталітарній системі, демонструє наявність протидії режиму, люди намагались у різний спосіб опиратися йому. Спогади В. Кравченка заслуговують на поглиблений аналіз, оскільки мають неабиякий джерельний потенціал для подальшого опрацювання теми радянського тоталітаризму, його виявів і наслідків для України.

References

Berberova, N. (1972). *Kursyv moi. Avtobyohrafiya* [Italics are mine. Autobiography]. *Hervorhebung Von Mir: Autobiographie* [Emphasis Mine: Autobiography]. Munchen: Wilhelm Fink Verlag (Centrifuga. Russian reprinting and printing. Ed. by Karl Eimermacher u. a. Vol. 3) [in Russian and German].

Berberova, N. N. (2000). *Poslednye y pervye: Roman. Delo Kravchenko: Khronyka protsessa odnogo yz pervykh sovetskykh «nevozvrashchentsev»*, Frantsyia, 1949 h. [Last and first: a novel. The Kravchenko case: Chronicle of the trial of one of the first Soviet «non-returnees», France, 1949]. Moscow: Yzd-vo ym. Sabashnykovykh [in Russian].

Boriak, T. (2022). *Sudovyi protses Viktora Kravchenka (1949) ta usna istoriia Holodomoru: naratyv pro holod u svidchenniakh peremishchenykh osib* [The trial of Viktor Kravchenko (1949) and the oral history of the Holodomor: the narrative of famine in the testimonies of displaced persons]. *Naukovo-teoretychnyi almanakh Hrani*, 25(1), 27–32 [in Ukrainian].

Holobutskyi, P. V., Trutovskyi, H. Y. (2008). *Kravchenko Volodymyr Andriiovych* [Volodymyr Andriiovych Kravchenko]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy. T. 5 (Kon–Kiu)*. Kyiv, 271–272 [in Ukrainian].

Istoriya protsessa V. A. Kravchenko [History of the trial of V. A. Kravchenko]. *Russkaya misl*. Parizh, 1949 [in Russian].

Kern, G. (2007). *The Kravchenko case: one man’s war on Stalin*. New York: Enigma books [in English].

Khrushchev, N. S. (1987). *Doklad o kulte lychnosty Stalina na XX s’ezde KPSS* [Report on the personality cult of Stalin at the 20th Congress of the CPSU]. *Yzvestyia TsK KPSS*, 3 [in Russian].

Kotsarev, O. *Voroh rezhymu. Yak inzhener-bilshovyk rozcharuvavsia v SRSR, utik i napysav pro tse knyzhku* [An enemy of the regime. How a Bolshevik engineer became disillusioned with the USSR, ran away and wrote a book about it]. *TEXTY.ORG.UA*. Retrieved from <https://texty.org.ua/articles/107544/memuary-kravchenka-jak-inzhener-bilshovyk-rozcharuvavsja-v-srsr-i-stav-vorohom-rezhymu/2022-08-22.09:24> (data zvernennia: 22.08.2022) [in Ukrainian].

Kravchenko, V. (1946). *I Chose Freedom: The Personal Political Life of a Soviet Official*. New York: Charles Scribner’s Sons [in English].

Kravchenko, V. (2022). *Ya vybrav svobodu: spomyny* [I chose freedom: memories]. Kyiv: Smoloskyp [in Ukrainian].

Mustafin, O. Vybir Viktora Kravchenka. Liudyna, yaka domohlasia sudu nad SRSR [Viktor Kravchenko's choice. The man who brought the USSR to justice]. KYIV 24. Retrieved from <https://kyiv24.news/publications/vybir-viktora-kravchenka-lyudyna-yaka-domoglasya-sudu-nad-srsr> (data zvernennia: 03.04.2024) [in Ukrainian].

Parkhomenko, A. (2022). Slovo perekladacha [Translator's note]. *Kravchenko V. Ya vybrav svobodu: spomynu*. Kyiv: Smoloskyp [in Ukrainian].

«Ya vybrav svobodu»: vyishov ukrainskyi pereklad bestselera Viktora Kravchenka [«I chose freedom»: the Ukrainian translation of Viktor Kravchenko's bestseller was published]. *Muzei Holodomoru*. 22 lypnia 2022. Retrieved from <https://holodomormuseum.org.ua/news/ia-vybrav-svobodu-vyjshov-ukrainskyj-pereklad-knyzhky-viktora-kravchenka/> (data zvernennia: 14.03.2024) [in Ukrainian].

XX sezd KPSS 14–25 fevralia 1956 h. Stenohrafycheskyi otchet (1956) [XX Congress of the CPSU February 14–25, 1956 Verbatim report]. Chast 1. Moscow: Gospolizdat [in Russian].

УДК 314.15:94]:82-312.4](477)»1920/1930»

DOI: 10.31558/3083-5771.2024.1.5

УКРАЇНСЬКІ РАДЯНСЬКІ ДЕТЕКТИВИ ТА ЕМІГРАЦІЙНІ СЕНСАЦІЙНІ ПОВІСТІ (1920–1930-ті рр.)

Ольга Зубко

Донецький національний університет імені Василя Стуса

zubkoolga5@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7052-1472>

ResearcherID: ACP-6458-2022

Olga Zubko

Vasyl' Stus Donetsk National University

zubkoolga5@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7052-1472>

ResearcherID: ACP-6458-2022

Завданням наукового дослідження є вивчення українських радянських та еміграційних літературних смаків, що змінювалися під тиском історичних реалій у 1920–1930-х рр., розмежування понять «український радянський детектив» та «українські еміграційні сенсаційні повісті».

Методологія дослідження має в основі принципи історизму, об'єктивності, всебічності, цілісності, системності, а також методи аналізу та синтезу, проблемно-хронологічний, історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний.

Основні результати здійсненого в межах статті дослідження показали, що у 1920-х рр. «гору» брав радянський детектив, представлений творами В. Винниченка, Дм. Бузька, Г. Даниловича, Ю. Смолича. У сюжетних лініях радянського детективу

було чимало автобіографічних алюзій. Винниченківський роман «Поклади золота» викликав інтерес через таємничі шахрайські афери героїв, в яких впізнавалася корупція доби Директорії. В оповіданні «Льоля» Дм. Бузька прочитувалося поворотництво автора та його неприховане бажання покінчити з причетними до «супруніади». «Провокатор» Г. Даниловича був першою спробою в літературному жанрі, як-от суто класичний детектив. Ю. Смолич інтригував шпигунством (детективна повість «Півтори людини») та фантастикою (детективна повість «Господарство доктора Гальванеску»).

У 1930-х рр. в український радянський детектив поцілила підступна куля партійних ідеологів, за що дуже діставалося Ю. Шовкоплясу з його лікарем Піддубним, бо ж тоді категорично не могло бути ніяких маніяків, твалтівників, розкрадачів соціалістичної власності чи якихось кримінальних побутових сюжетів. Натомість 1930-ті рр. були часом еміграційних сенсаційних повістей. Українські вихідці на Європейському континенті зачитувалися творами Г. Лужицького, котрий «не вигадував велосипеда», а продовжував пропагувати славетне українське минуле, додаючи до нього нових українських героїв – пересічних емігрантів-борців-детективів. Серед його сенсаційних повістей найбільш відомі: «Перша ніч» (1928), «Товариші усміху» (1929), «Кімната з одним входом» (1931), «Годинник з надбитим склом» (1933), «Стріл уночі» (1934), «Гальо!.. Гальо!.. Напад на банк!» (1935); трилогія «Багряний хрест» (1931–1937).

Практичне значення дослідження зумовлене розумінням читання книг українцями по обидва боки кордону у міжвоєнну добу як психологічної розрядки та відволікання від стресових ситуацій, що виступає наочним прикладом практичності та інтелектуального задоволення, вагомого і в наш час.

Перспективи вивчення проблеми пов'язані з вивченням літературних уподобань українських радянських читачів та українців-емігрантів у 1920–1930-х рр. як рекреації у контексті історії повсякдення.

Ключові слова: детектив, сенсаційні повісті, міжвоєнна доба, радянський читач, читач-емігрант, історія повсякдення.

The study of ukrainian soviet and emigration literary tastes, which changed under the pressure of historical realities in the 1920s and 1930s. Distinguishing the concepts of «ukrainian soviet detective story» and «ukrainian emigration sensational stories».

Methodology of research is based on the principles of historicism, objectivity, comprehensiveness, integrity, systematicity, as well as on the use of methods of analysis and synthesis, historical-genetic, historical-comparative, historically-typological, problem-chronological.

It was found out that the soviet detective by Volodymyr Vynnychenko, Dmytro Buzko, Georgy Danylovych, and Yuri Smolych prevailed in the 1920s. There were many autobiographical allusions in the storylines of the soviet detective. The Vynnychenko novel «Gold Deposits» sparked interest due to the mysterious fraudulent schemes of the characters, which reflected the corruption of the Directory period. In the story «Lyolya» by Dmytro Buzko, the author's repatriation and his undisguised desire to settle scores with those involved in the «supruniada» it was read. «Provocateur» by Georgy Danylovych was the first attempt in such a literary genre as a classic detective story. Yuri Smolych intrigued with espionage (the detective story «One and a Half Men») and fiction (the detective story «The Household of Doctor Galvanescu»).

In the 1930s, party ideologistses cunning bullet targeted the soviet ukrainian detective, which caused a lot of trouble for Yuri Shovkoplyas with his doctor Piddubny, because there

could not possibly be any maniacs, rapists, or thieves of socialist property or any criminal domestic plots in a soviet detective story.

Instead, the 1930s were the years of emigration sensational novels. At that time, Ukrainian immigrants on the European continent enjoyed reading the works of Hryhoriy Luzhyskyi, who «did not invent the bicycle», but continued to promote the glorious Ukrainian past, adding new Ukrainian heroes to it – the most ordinary emigrants, fighters, detectives. Among his sensational stories, the most famous are: «The First Night» (1928), «Comrades of the Smile» (1929), «The Room with One Entrance» (1931), «The Clock with the Broken Glass» (1933), «Shot in the Night» (1934), «Hallo!.. Hallo!.. Attack on the bank!» (1935); trilogy «Crimson Cross» (1931–1937).

Reading books by ukrainians as a psychological release and relief from stressful situations on both sides of the border during the period between the two world wars is the clear example of practicality and intellectual satisfaction, which is so important in our time. The study of the literary preferences of ukrainian soviet readers and ukrainian emigrants in the 1920s and 1930s as recreation is promising from the perspective of such a scientific direction as everyday history, which examines the conditions of life, work and rest, as well as factors affecting the formation of consciousness and norms of behaviour, socio-political preferences, etc. of the vast majority of the population («ordinary people», «nameless», «silent») of one or another country in one or another historical period.

Keywords: detective story, sensational stories, the period between the two world wars, soviet reader, emigrant reader, everyday history.

Детектив (професіонал-слідчий) в українській літературі з'явився у 19 ст. Його автором виявився письменник Олекса Стороженко (1806–1874), що за життя уславився передусім дотепними анекдотами про вуса й романтичними історіями про закоханих чортів, а ще надзвичайною силою – завиграшки піднімав десять пудів і гнув двогривенники. Відбувши армійську службу, він працював чиновником з особливих доручень при київському генерал-губернаторові Бібікові, а згодом у Міністерстві внутрішніх справ. Помер дійсним статським радником. Обіймаючи високі посади, Олекса Петрович розплутав багато складних і важких справ (переважно політичних і політично вмотивованих). Отже, детективну практику Стороженко любив, зазначаючи, що «розкриття злочинів дає йому велику насолоду і це – головна нагорода за його працю»¹.

На жаль, українському Пуаро бракувало вірного літописця, високоморального капітана Гастінгса, котрий звично мовив би: «Пуаро, я тут подумав...» – і це дало змогу детективу насолодитися власною тямучістю й талантом криміналіста. Тому за відсутності такого персонажа – «Дуже добре, Гастінгсе, займайтеся цим частіше!» – українська література змушена була й далі вирішувати свої нескінченні соціальні та національні проблеми: страждала, вболівала, боролася.

¹ Цимбал, Я. (2019). Народження українського Холмса. Постріл на сходах. Детектив 20-х років. Київ: Темпора, 206.

А коли стихли революції, пригальмувалися визвольні змагання й сформувалися радянський і закордонний книжкові ринки, спрагли читачі по обидва боки кордону почали вимагати легких жанрів. Володимир Сосюра (1898–1965), наприклад, страшенно дратувався від оцієї читацької «легкості», бо ж це назло йому ці ненависні «шляпки та манто» хотіли читати виключно пригоди, детективи, мелодрами.

Аналіз останніх досліджень з теми показав, що питанню літературних смаків українських радянських читачів і читачів-емігрантів присвячені дослідження Ярини Цимбал¹, Олександра Вешелені², Григорія Лужницького³. Я. Цимбал – відома дослідниця української літератури 1920-х рр., авторка проекту «Наші 20-ті», упорядник антології української прози того періоду та збірників окремих авторів, до яких написала ґрунтовні передмови. Завдяки Ярині Володимирівні на широкий загал винесені чи не найповніші біографії представників «Розстріляного відродження». О. Вешелені та Г. Лужницький репрезентують романи-сенсації (сенсаційні повісті) в українській еміграційній літературі. Ця жанрова модифікація тлумачиться обома як тенденція оновлення української літератури. Однак ні Я. Цимбал, ні О. Вешелені, ні Г. Лужницький не звернули увагу на детективний жанр як рекреацію. Тому мета статті полягає у зіставленні української радянської та еміграційної рекреації – однієї з головних форм продуктивного використання вільного часу, складником якого у 1920–1930-ті рр. виступав літературний відпочинок завдяки детективам / сенсаційним повістям, що давав змогу вихлюпнути емоції, увімкнути логіку та мислення.

Розуміючи під детективом унікальну літературну форму, яка відрізняється від готичного та кримінального роману та не має нічого спільного з романом поліцейським⁴, а під сенсаційною повістю – будь-який твір гостросюжетного характеру чи то детективу, чи то навіть фантастики, спробуємо розібратися з питанням, чому «шляпки та манто» (пересічні радянські / ідеологічні еміграційні) бажали «легкого читива». Причин такого – декілька: як спільних, так і відмінних. По-перше, спільне, 1920-ті рр. – «золоті двадцяті», роки стійкого світового економічного процвітання включно з періодом НЕПу в СРСР. По-друге, відмінне, в Радянській Україні, де «процвітав» соціалізм, де, за офіційною версією, панува-

¹ Цимбал, Я. Король на чолі революції: Гео Шкурупій у футопереріях. *Локальна історія*. Retrieved from <https://localhistory.org.ua/texts/statti/korol-na-choli-revoliutsiyi-geo-shkurupii-u-futuropereriiakh/> (дата звернення: 24.03.2024).

² Вешелені, О. (2013). Жанр «сенсаційної повісті» в українській еміграційній літературі. *Питання літературознавства. Збірник наукових праць. Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича*, (87), 311–321.

³ Вівчарик, Н. (1996). Григор Лужницький: митець, який назавжди залишився українцем. *Збірник праць і матеріалів на пошану Григорія Лужницького (1903–1990). Записки НТШ: Праці філологічної секції*. Львів; Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, (12).

⁴ Кузнецов, Ю. В. (1990). Детектив: занепад чи розквіт. *Всесвіт*, (10), 156–161.

ли рівність і справедливість, не було причин для існування кримінального середовища та скоєння злочинів, через що в українській радянській літературі відсутні прототипи для творення образів протагоніста й антагоніста художнього твору. Отже, український радянський детектив за всіма законами часу й реалій, як такий, нібито й непотрібний. Тоді як для еміграційного українського європейського осередку детективи у формі сенсаційних повістей, навпаки, стояли на першому місці, передусім як рекреаційна (психологічна) необхідність. По-третє, відмінне, якщо в 1920-х рр. у відкритому ідеологічному протистоянні гору брав саме радянський детектив, то в 1930-х рр. першість була перехоплена емігрантами, і це за умови офіційного утвердження тоталітарних режимів в Європі та різького розходження української еміграції з радянським правописом. Й по-четверте, спільне, ні та, ні інша сторона переважно не читали детективів-конкурентів. Однак про все по черзі.

Потреба розважального «чтива» аж так назріла в УСРР, що коли воно нарешті з'явилося, то все одразу, без розмежування жанрів. Критики ретельно намагалися розрізнити в потоці гостросюжетної прози фантастичну повість, кримінальну новелу чи авантюрний роман, але це вдавалося їм не завжди. І якщо автор сам не давав якихось підказок, доводилося шляхом нудного літературознавчого аналізу рахувати: коли у творі більшість елементів детективу, то це детектив. Вагомим було інше: в основі сюжетів радянських детективів було багато автобіографічного.

Український радянський детектив почався з Володимира Винниченка. Він уперше випробував нову прозову форму в повісті «На той бік» (1919), а пізніше в романах «Сонячна машина» (1921–1924) та «Поклади золота» (1926–1927). Саме ці романи – з гострою фабулою, незвичайними конфліктними ситуаціями та таємничими шахрайськими аферами героїв – найяскравіші зразки українського радянського детективу. Особливо вражали читачів «Поклади золота». В основі цього детективного роману було поставлено ідею пошуків покладів золота в українських надрах. Розроблені плани розвідок скарбів були викрадені чекістами, і боротьбу за ці документи повели між собою представники радянської влади; українці-емігранти, які опинились за кордоном після революції 1917–1921 рр.; член французького уряду, який сподівався за допомогою українського золота оживити економіку Франції.

І це не було дивним, бо ж сюжетна лінія «Покладів золота» фактично взята із самого українського «визвольного життя». В. Винниченко в романі нетривіально «натякав» на корупцію та афери, які існували за часів Директорії. Насамперед йшлося про накопичення за гетьманату П. Скоропадського великих коштів у бюджеті та осідання останніх на іноземних рахунках. Уже у січні 1919 р. були помітні перші маніпуляції – наприклад, гра на банківському курсі. Зокре-

ма, був великий скандал із відомим громадсько-політичним діячем Олександром Лотоцьким, який потім став послом УНР у Туреччині. Він вимагав обміну йому коштів за заниженим курсом, а не за офіційним. Отже, отримував більший прибуток. Власне, не один він так чинив. У Винниченківських «Покладах золота», зокрема, прототипом О. Лотоцького виступає такий собі Прокіп Панасович Крук – колишній маленький банківський службовець, що встиг прокрастися, однак котрий згодом «накрив в українського уряду грошей і за те має банк, авта, жінок, усі розкоші та пошану»¹.

Аналізуючи Винниченківський детектив, не потрібно випускати з поля зору й те, що й сам Володимир Кирилович любляв гроші. Він, зокрема, розуміючи свій мінімальний вплив як голови Директорії, погодився на припинення головування та членства за умови виплати йому значної суми. «Відкат» для Винниченка становив 20 млн грн (а потім ми дивуємося, звідки у нього взялася дача на півдні Франції)². «Покладами золота» радянські «шляпи та манто» зачитувалися до 1928 р., з 1929 р. цей твір був остаточно заборонений у Радянській Україні.

Наступником Винниченка (як літературним, так і ідейним) є Дмитро Бузько (1890–1937) – емігрант-поворотник, у житті якого було чимало шпигунства, втеч, розслідувань, бо ж там десь в еміграції залишилися аграрний інститут у бельгійському Жамблу, Копенгагенський університет, підпільна соціалістична робота в Німеччині, Італії, Швейцарії (Дмитро Іванович був членом УПСР – О. З.), посади в уряді УНР – було все, аж допоки не гримнула «Супруніада».

Голова Директорії Симон Петлюра заснував нову установу – фінансову агенуру. Вона була розташована в Берліні, їй передали контроль над величезними державними коштами. Нюанс крився у тому, що ця фінансова агенура була єдиною установою, яка автономно розпоряджалася коштами для українських посольств, військово-санітарних місій, для повернення біженців і закупівлі військового майна. На її чолі поставили довірену особу Петлюри – Григорія Супруна, який за Центральної Ради очолював кредитову канцелярію Міністерства фінансів УНР. Отже, Супрун та його команда отримали владу над великими коштами та почали зловживати цим³. Не отримавши належні йому кошти, Д. Бузько став перебіжчиком – таємним агентом ЧК із псевдо «Професор», який навіть спромігся проникнути в банду отамана Заболотного, що дислокувалася в Балтському повіті Подільської губернії. Цей епізод із його життя згодом навіть був екрані-

¹ Винниченко, В. (1927). Поклади золота. *Бібліотека української літератури*. Retrieved from <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=10412> (дата звернення: 14.02.2024).

² Гай-Нижник, П. Корупція сто років тому: як обкрадали армію УНР і до чого це призвело. *Радіо Свобода*. Retrieved from <https://rozmova.wordpress.com/2019/04/01/pavlo-hai-nyzhnyk/> (дата звернення: 12.05.2019).

³ Гай-Нижник, П. (2010). «Супруніада»: уряд Директорії проти Фінансової агенури УНР в Німеччині (1919–1921 рр.). *Київська старовина*, (1), 46–70.

зований на Одеській кіностудії. А в прозі – це сюжет роману «Лісовий звір» (1923). Серед інших відомих детективних творів Бузька – оповідання «Льоля» (1925) й повість «Про що розповідала ротаційка» (1929).

Авантюрно-детективне оповідання «Льоля» – чи не найбільш оригінальний витвір з усіх творів у Бузька, до того ж воно просякнуте мелодраматичністю та має ніби незавершений кінець. Плацкартний вагон потяга, чотири пасажири, і в кожного своя історія. «Льоля» – історія чекіста, в якій під гуркіт коліс вечірньої пори йдеться про полювання на «петлюрівського звіра» за допомогою жінки. Іронією долі ж було те, що заарештована добра приятелька чекіста Льоля, яку він свого часу кохав, виявилась зовсім не причетною до петлюрівської розвідки: *«Я кинувся до своєї шинелі і витяг із кишені нерозпечатану телеграму, яку справді дістав на станції в момент переодягання: “Звіра взято в місті. Дурень наплутав. (Мається на увазі агент – О. З.). Киньте все. Вертайтесь”»*. Розповідь чекіста так вразила інших трьох пасажирів, що двоє з них їхали далі з думкою про те, «що в історії щось є», а одна з пасажирок поспіхом вийшла на проміжній станції: *«Ви ж їхали далі... Чого це раптом надумали?... Тут у мене сестра, нагадала завітати до неї... А тим часом у вагоні в проході можна було побачити чоловіка в уніформі службовця залізничного ДПУ, він ніби йшов від поліції де спав чекіст, хоча можливо це всім здалося»¹*.

Детективну нитку Д. Бузька перехопив у другій половині 1920-х рр. король футуристів Гео Шкурупій (Георгій Данилович) (1903–1937). «Провокатор» – його перше детективне оповідання. Талановитому автору мало було першої книжки сюжетної прози, першого експериментального роману, йому хотілося бути першим і в інших жанрах. Отже, цей протодетектив увійшов до збірки «Страшна мить» (1929), яка містила лише чотири твори: «Місяць з рушницею», «Провокатор», «Страшна мить», «Зруйнований полон». «Провокатор» звучить майже як у Агати Крісті, тільки от... Королеву детективу король футуропрерій не читав і не міг читати.

«Провокатор», на думку літературознавців – зразок чистої (класичної) детективної новели. Її сюжет простий: шалена гроза зібрала в приміщенні поштово-телеграфної контори четверо осіб. І під час цієї грози вбито головного телеграфіста. Одним зі співробітників контори є комсомолец Павлюк. Ось він і вирішує знайти вбивцю, бо розуміє, що той серед присутніх. А агатокрістівськими прийомами в новелі виступають, по-перше, стрічка, затиснена в руці мертвого телеграфіста, в якій було написано: *«...з-під арешту. Тринадцятому році Красницький жив Парижі, був зв'язаний з українським с.-р. гуртком. Втік із Франції, бо в п'яній сутичці розбив кулаком голову комісару поліції. Мав надлюдську*

¹ Бузько, Д. (1925). Льоля. *Бібліотека української літератури*. Retrieved from <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=17648> (дата звернення: 14.07.23).

фізичну силу. Потрібно вжити заходів...»¹. По-друге, вогнетривка каса-сейф, яку випадково впустили на підлогу і яка придавила руку касирки Петренкової, дала підказку щодо провокатора, бо під час підйому каси-сейфу погляд комсомольця Павлюка випадково впав на стариганя-рахівника: «Павлюк випадково глянув на нього і завмер. Старигань став страшний. Його обличчя вищирилося зубами, він увесь наче налявся жилами та м'язами. Це була перед Павлюком не людина, це була дика мавпа, горила. Руки рахівника стиснули ручки крісла, і вони розторожилися вщент»².

Автором перших радянських детективів, як шпигунського (повість «Півтори людини» (1927)), так і фантастичного (роман «Господарство доктора Гальванеску» (1928)), був і колишній петлюрівський артилерист Юрій Смолич. Останній був особливо цікавим для радянських «шляп і манто», бо з другої половини «золотих двадцятих» людство по обидва боки кордону зацікавилася не тільки євгенікою, але й роботами. Потрібно зазначити, що слово «робот» з'явилося вперше в 1925 р. у міжвоєнній Чехословаччині у п'єсі Карела Чапека «Р.У.Р.» (Росумські Універсальні Роботи – О. З.). Воно походило від чеського слова «robot» – «важка праця, каторга» та витлумачувалося як штучно створена органічна (євгеністична тобто малохворіюча, цілком здорова – О. З.) людина, яка використовується для виконання особливо важкої і небезпечної роботи. Отже, Юрій Корнійович теж вирішив, як то кажуть, «не відставати від часу».

У повісті «Півтори людини» чекіст Мадюдя з десятьма роками стажу, незважаючи ні на що, викриває спробу контрреволюціонерів викрасти плани спорудження Дніпрельстану: «Мадюдя – це начальник ДПУ. Смикові пливли перед очима кулі і хотілося плакати. Стук Мадюдиних закаблуків болісно відбивався в його пораненій голові. Кружляти очима, наздоганяючи Мадюдю по кімнаті, боліло нетерпуче. Але Смик кружляв, вкладаючи у свій погляд всю надію. Один Мадюдя міг зарадити справі. Нарешті Мадюдя зупинився перед Смиком і впер свій погляд йому межі очі. Від цього пронизливого, гострого погляду Смикові перебіг мороз поза шкурою. Він іще ніколи не бачив, щоб люди дивилися так важко. так уперто, так глибоко. – Ви мусите когось підозрювати, нарешті гукнув Мадюдя й при тому так стукнув кулаком по столі, що рахівниця жалібно забряжчала, а Смикові стрельнуло в рану»³.

А в романі «Господарство доктора Гальванеску» головною героїнею виступає Юлія Сахно – радянська студентка, яка скеровується на практику Берлінською сільськогосподарською академією до Бессарабського Генія переймати сільськогосподарський досвід і, не бажаючи сама того, викриває його, оскільки

¹ Цимбал, Я. (2018). Шкурупій. Від А до Я. *Український тиждень*. Retrieved from <https://tyzhden.ua/shkurupij-vid-a-do-ia/> (дата звернення: 12.05.2019).

² Цимбал (2018).

³ Цимбал (2019), 206.

в господарстві Гальванеску порядкують роботи. До усього, Юрій Корнійович «зачіпає» в романі й українську еміграцію. Так, однієї ночі, коли Юлії не спалося, вона вирішила поблукати маєтком Гальванеску й навіть натрапила на одного з українських емігрантів. І хоча розмова з ним виявилася не надто приємною (а Юлія була названа «комуністичною тварюкою»), саме ця розмова й задала орієнтир щодо розкриття таємниці Гальванеску:

– Ви українка? – запитав ще незнайомий, очевидно, дуже балакуча людина.

– Так. Ви теж?

– І я теж. Якийсь час обоє помовчали. Незнайомий муркотів собі під ніс заспіваної щойно пісні.

– Ви сказали, – заговорила знову Сахно, – що це, може, ваша остання ніч. Даруйте мені, якщо це нечемне запитання, але чому це має бути ваша остання ніч? Хіба збираєтесь... той... не жити більше?

Незнайомий урвав спів.

– Ви жартували?

– Ні. Я, власне, і сам не знаю. Шановний доктор запевняє мене, що я не тільки житиму, а й житиму значно краще... Проте, знаєте, коли лягаєте під ніж, то не можна бути певним за завтра.

– Хіба доктор Гальванеску лікар?

– Атож. Ще й який!

– Він має робити вам операцію?

– Як би вам сказати? Дійсно, маленьку операцію. Повне забуття минулого, довічний кусень хліба, довіку гарантована праця, та ще й п'ять тисяч лір одразу.

...Вона вся спалахнула цікавістю. Це ж, либонь, таємниця доктора Гальванеску от-от має їй відкритися. Все незрозуміле й таємниче, всі побоювання, які щойно заспокоїла, зринули знову ще з більшою силою¹.

Закінчення доби нової економічної політики призвело до занепаду радянського детективу, бо в 1930-х рр., в умовах тоталітарних реалій, на детективному радянському небосхилі тільки скромно сяяла зірка Юрія Шовкопляса (1903–1978). На авансцену в той час завдяки Юрію Юрійовичу «вийшов» лікар Михайло Григорович Піддубний – такий собі розумаха-товстопузик, котрий працював у туберкульозному санаторії під Харковом. А супроводжував його власний Гастінгс – наївний та простакуватий старший міліціонер Пересада. Справи, які розплутував Піддубний, були напрочуд різноманітними: вбивства, крадіжки, провакації, шантаж та навіть спланований нещасний випадок. Однак у радянському детективі категорично не могло бути ніяких маніяків, гвалтівників і розкрадачів

¹ Смолич, Ю. (1928). Господарство доктора Гальванеску. *Бібліотека української літератури*. Retrieved from <https://knigoed.club/page-14-4573-gospodarstvo-doktora-galvanesku-jurij-kornijovich-smolich.html> (дата звернення: 12.05.2019).

соціалістичної власності. А що вже казати за звичні побутові сюжети!? Отже, Шовкоплясові добряче перепало. Що це, мовляв, за трафарети буржуазного детективу? Детектив мав не розважати, а обслуговувати ідеологічні потреби радянського читача. Врешті-решт, де це бачено, щоб радянська міліція ганьбилася раз за разом, а її ставив на місце якийсь лікар з черевцем? Тому в 1930-х рр. в український радянський детектив поцілила підступна куля партійних ідеологів. Його відродження сталося тільки в 1970-х рр. у формі міліцейського детективу Володимира Кашина про інспектора карного розшуку Дмитра Ковалю.

На відміну від своїх ідеологічних супротивників, українські еміграційні сенсаційні повісті, що включали і романи, і новели, і повісті, вийшли на історичну арену в 1930-х рр., що було пов'язано з переосмисленням причин поразки національно-визвольних змагань, розумінням реалій, переформатуванням тактики й стратегії подальшого виживання напередодні нового світового конфлікту. Тобто автори українських еміграційних сенсаційних повістей «не вигадували велосипеда», а й надалі пропагували славетне минуле, додаючи до нього нових героїв – власне самих пересічних емігрантів-борців-детективів.

У 1930-х рр. українська міжвоєнна еміграція на європейському континенті найбільш охоче читала історико-детективно-пригодницькі новели, повісті та романи Григорія Лужницького (1903–1990). Маємо зазначити, що Григорій Леонідович був багатогранною людиною загалом. У колі його інтересів: поезія, проза, драматургія, театральна критика, історія театру, театрознавство. Тому не дивно, що спершу він навчався в університеті ім. Карла Франца у м. Грац (Австрія). А згодом, у 1922–1926 рр. завершив навчання у Карловому університеті в статусі докторанта «*landabilem legitimus*», бо там була одна з найкращих кафедр порівняльної славістики. До того ж у Празі проживала його рідна сестра Юлія. Тема докторської дисертації Лужницького звучала так: «Розвій української лірики в 19 столітті». І хоча Григорій Леонідович повернувся до Львова в 1927 р., він не переставав творити у свідомо обраному жанрі «сенсаційної повісті», хіба що писав під різними псевдонімами. Наприкінці 1930-х рр. це яскраво відобразилося в трилогії «Багряний хрест», «Срібний череп» і «Чорна ігуменя», де розповідалося про козацьку контррозвідку (львівське видавництво Івана Тиктора в 1937 р. надрукувало повісті Лужницького «Багряний хрест» та «Срібний череп» під псевдонімом Семен Ордівський). А ось у сенсаційній повісті «Сім чаш» ішлося вже про змагання першої мазепинської еміграції з підступами російської агентури¹.

Суто міжвоєнними були також наступні його «сенсаційно-пригодницькі повісті»: «Перша ніч» (1928), «Товариші усміху» (1929), «Кімната з одним входом» (1931), «Годинник з надбитим склом» (1933), «Стріл уночі» (1934), «Га-

¹ Сирота, Л. Б. Лужницький Григорій. *Енциклопедія сучасної України*. Retrieved from <https://esu.com.ua/article-59059> (дата звернення 14.06.2023).

льо!.. Гальо!.. Напад на банк!» (1935), де фігурували як діячі націоналістичного підпільного руху міжвоєнної Галичини, так і учасників інших рухів (хорватського, сербського, польського, румунського), оскільки Григорій Леонідович і сам був підпільником. Завдяки цьому факту новітні українські герої у творах Лужницького поставали в уяві читача своєрідною державою в державі, де панував власний порядок, норми поведінки, була наявна конспірація. Наприклад, у повістях «Перша ніч» та «Товариші усміху» головним героєм виступав професор археології Слуцький, котрий, вдаючи з себе далеку від політики людину, відвертав увагу поліції й очолював підпільну організацію. А в першому, конфіскованому польською цензурою в 1934 р. (надрукованому під псевдонімом Поляннич), виданні повісті «Стріл уночі» український націоналістичний рух маскувався автором під хорватський з відповідною зміною персонажів: «...*Нагло недалечко грянув стріл. Марковський з Павловським зірвались з місця і вхопили кріси в руки, а шофер повиволі держав авто. Мотор пискливо відсапнув, а ліворуч з-за дерева блимнув вогонь і коло вуха Марковського пронизливо засвистало. Напад, крикнув Павловський, і не міряючи стрілив ліворуч...*»¹.

Отже, як радянський детектив, так і еміграційні сенсаційні повісті, попри відмінні та спільні риси, демонстрували необмежені можливості неупередженого логічного мислення: компенсацію безпорадності, долання страхів, полегшення почуття провини, пережиття почуття очищення від своєї гріховності, вихлюп емоцій, появу інтересу до гри та змагання, потребу в читанні і спостереженні за цікавими характерами, прагнення романтики в повсякденному міському / сільському житті та спроби розгадати таємницю. Це логічне мислення не тільки розв'язувало ту чи іншу складну проблему, а й часто допомагало практично вижити в непростих життєвих реаліях. У цьому й крився секрет популярності детективного жанру – у практичності та інтелектуальному задоволенні.

Запропонована тема є перспективною у ракурсі наукового напрямку історії повсякдення, що досліджує умови життя, праці та відпочинку, а також фактори, що впливають на формування свідомості та норм поведінки, соціально-політичні уподобання тощо переважної більшості населення («пересічних людей», «безіменних», «мовчазних») тієї чи іншої країни в той чи інший історичний період.

References

Buzko, D. (n. d.) Lolia [Lolya]. Retrieved from <https://www.ukrplib.com.ua/books/printit.php?tid=17648> (data zvernennia: 14.07.2022) [in Ukrainian].

Hai-Nyzhnyk, P. (n. d.). Koruptsiia sto rokiv tomu: yak obkradaly armiiu UNR i do choho tse pryzvelo [Corruption a hundred years ago: how the army of the Ukrainian People's

¹ Поляннич, Б. (1974). *Стріл уночі*. Філядельфія. Видавництво: Конотоп, 9.

Republic was robbed and what it led to]. Retrieved from <https://rozmova.wordpress.com/2019/04/01/pavlo-hai-nyzhnyk/> (data zvernennia: 12.05.2019) [in Ukrainian].

Hai-Nyzhnyk, P. (2010). «Supruniada»: uriad Dyrektorii proty Finansovoi ahentury UNR v Nimechchyni (1919–1921 rr.) [«Supruniad»: the Government of the Directory against the Financial Agency of the Ukrainian People's Republic in Germany (1919–1921)]. *Kyivska starovyna – Kyiv antiquity*, (1), 46–70 [in Ukrainian].

Kuznetsov, Yu. (1990). Detektyv: zanepad chy rozkvit [The detective: decline or prosperity]. *Vsesvit – Universet*, (10), 156–161 [in Ukrainian].

Polianych, B. (1974). *Stril unochi* [Shot at night]. Filiadelfiia. Vydavnytstvo: Konotop [in Ukrainian].

Smolych, Yu. (n. d.). Hospodarstvo doktora Halvanesku [The farm of Dr. Galvanescu]. Retrieved from <https://knigoed.club/page-14-4573-gospodarstvo-doktora-galvanesku-jurij-kornijovich-smolich.html> (data zvernennia: 12.05.2019) [in Ukrainian].

Syrota, L. (n. d.). Luzhnytskyi Hryhir [Luzhnytskii Grigor]. *Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy*. Retrieved from <https://esu.com.ua/article-59059> (data zvernennia 14.06.2023) [in Ukrainian].

Tsymbal, Ya. (n. d.). Korol na choli revoliutsii: Heo Shkurupii u futopreeriiakh [The king at the head of the revolution: Geo Shkurupii in the foot prairies]. *Lokalna istoriia*. Retrieved from <https://localhistory.org.ua/texts/statti/korol-na-choli-revoliutsiyyi-geo-shkurupii-u-futuropreeriiakh/> (data zvernennia: 24.03.2024) [in Ukrainian].

Tsymbal, Ya. (2019). *Narodzhennia ukrainskoho Kholmsa. Postril na skhodakh. Detektyv 20-kh rokiv* [Birth of Ukrainian Holmes. Shot on the stairs. Detective of the 20s]. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].

Tsymbal, Ya. (n. d.). Shkurupii. Vid A do Ya [Shkurupii: From A to Z]. *Ukrainskyi tyzhden*. Retrieved from <https://tyzhden.ua/shkurupij-vid-a-do-ia/> (data zvernennia: 12.05.2019) [in Ukrainian].

Vesheleni, O. (2013). Zhanr «sensatsiinoi povisti» v ukrainskii emihratsiinii literature [Genre of «sensational story» in Ukrainian emigration literature]. *Pytannia literaturoznavstva – The issue of literary studies*. Zbirnyk naukovykh prats. Chernivetskyi natsionalnyi universytet im. Yu. Fedkovycha, (87), 311–321 [in Ukrainian].

Vynnychenko, V. (n. d.). Poklady zolota [Deposit gold]. *Biblioteka ukrainskoi literatury*. Retrieved from <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=10412> (data zvernennia: 14.02.2024) [in Ukrainian].

Vivcharyk, N. (1996). Hryhor Luzhnytskyi: mytets, yakyi nazavzhdy zalyshyvsia ukraintsem [Hryhor Luzhnytskyi: an artist who forever remained Ukrainian]. *Zbirnyk prats i materialiv na poshanu Hryhoriia Luzhnytskoho (1903–1990)*. Zapysky NTSh: Pratsi filolohichnoi seksii. Lviv; Niu-Iork; Paryzh; Sidnei; Toronto, (12) [in Ukrainian].

УДК 373.3/.5.014.61(477)"1940/1980"

DOI: 10.31558/3083-5771.2024.1.6

ПЕРЕВІРКИ У ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКОЛАХ УРСР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1940–1980-Х РР.

Ольга Лаврут

Донецький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти

lavrut.olga@gmail.com

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-6915-7474>

Researcher ID: 58118317200

Olga Lavrut

Donetsk Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education

lavrut.olga@gmail.com

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-6915-7474>

Researcher ID: 58118317200

У статті характеризуються інспекторські перевірки у загальноосвітніх школах УРСР у другій половині 1940-х – 1980-х рр. Завдання нашого дослідження полягають у вивченні його джерельної та історіографічної бази, з'ясуванні основних напрямів перевірок, які відбувалися у школах у зазначений період; механізмів їх проведення та реагування на них; окресленні перспектив наукової діяльності. Основними методами, які використовуються у роботі, є такі: хронологічний (дав змогу простежити динаміку перевірок протягом другої половини 1940-х – 1980-х рр.), описовий (презентувати власне механізм перевірок), порівняльний (охарактеризувати перевірки у різні періоди історії УРСР та з різних напрямів), біографічний (дав змогу вивчити життєпис деяких педагогів, їх професійні уміння та погляди), системний (дав змогу узагальнити відповідну інформацію).

Серед підходів, які використали під час дослідження, виділяємо такі: культурологічний, аксіологічний, герменевтичний та практичний. Культурологічний підхід – у процесі врахування особливостей функціонування суспільства, яке мало певні культурні коди і обумовлювало поведінку людини та ставлення до оточуючих; герменевтичний – цінний тим, що дав змогу проаналізувати і вивчити тексти джерел дослідження, виокремити характерні риси інспекторських перевірок шкіл УРСР у зазначений період, водночас зважаючи і на критичне ставлення до текстів; аксіологічний підхід обумовлений вивченням ціннісних орієнтацій радянського суспільства, яке обходило увагою особистість і гналося за цифровими показниками.

Інспекторські перевірки у загальноосвітніх школах УРСР у другій половині 1940 х – 1980-х рр. продемонстрували тотальний контроль над освітнім процесом. Вони проводилися в усіх закладах і доволі часто. Перевірки були фронтальними і спрямовувалися на ознайомлення та критику навчально-виховного процесу школи, вибірковими – стосувалися конкретного напрямку, або ж тематичними. У колі уваги інспекторів перебувала адміністрація закладу, вчителі та учні. Вони зазвичай виявляли негаразди, роблячи зауваження, які протягом певного терміну потрібно було виправити. Загалом такі заходи були стресом для учасників освітнього процесу і зайвою процедурою. Проте держава потребувала подібних механізмів для контролю над осві-

тянами. Перспективою нашого дослідження може бути поглиблене вивчення окремих аспектів запропонованої проблеми.

Ключові слова: загальноосвітня школа УРСР, перевірка, інспектор, учитель, учень, навчання, діяльність, контроль.

The article describes inspectorate inspections in secondary schools of the Ukrainian SSR in the second half of the 1940s–1980s. The tasks of our research are to study its source and historiographical base, to find out the main directions of inspections that took place in schools during the specified period; mechanisms for their implementation and response to them; outlining the prospects of scientific activity. The main methods used in the work are as follows: chronological (allowed to trace the dynamics of inspections during the second half of the 1940s–1980s), descriptive (to study the actual mechanism of inspections), comparative (to characterize inspections in different periods of the history of the Ukrainian SSR and from different directions), biographical (provided an opportunity to study the biographies of some teachers, their professional skills and views), systemic (allowed to summarize relevant information).

Among the approaches used during the research, we highlight the following: cultural, axiological, hermeneutic, and practical. Cultural approach – in the process of taking into account the peculiarities of the functioning of society, which had certain cultural codes and conditioned human behavior and attitude towards others. Hermeneutic – valuable in that it allowed to analyze and study the texts of research sources, to single out the characteristic features of inspectorate inspections of schools of the Ukrainian SSR in the specified period. The axiological approach is due to the study of the value orientations of the Soviet society, which ignored the individual and chased digital indicators.

Inspectorate inspections in secondary schools of the Ukrainian SSR in the second half of the 1940s–1980s demonstrated total control over the educational process. They were held in all institutions and quite often. Inspections were frontal, aimed at familiarization and criticism of the entire educational and educational process of the school, selective – related to a specific direction, or thematic. The inspectors focused on the institution's administration, teachers and students. They usually found trouble by making remarks that had to be corrected within a certain period of time. In general, such measures were stressful for the participants of the educational process and an unnecessary procedure. However, the state needed similar mechanisms for their control. The perspective of our research may be an in-depth study of certain aspects of the proposed problem.

Keywords: *comprehensive school of the Ukrainian SSR, inspection, inspector, teacher, student, training, activity, control.*

Супровід, спрямований на підтримку діяльності школи, є запорукою успішної її діяльності. Підтримка учасників освітнього процесу залишається важливим складником, особливо коли йдеться про партнерські відносини. У період від другої половини 1940-х до 1980-х рр. здійснювався пошук оптимального управління школою в УРСР. Проте він відбувався авторитарними методами. Задля уникнення подібних явищ варто вивчити цей аспект життя школи.

Питання, якому присвячена ця стаття, розглядали дослідники з різних ракурсів. О. Марчук присвятила свої пошуки організації навчально-виховної роботи у школах УРСР середини 50-х – 60-х рр. минулого століття, акцентуючи на уніфікації та тиску з боку влади на учителів. Вона зачепила питання про будівництво шкіл, обладнання навчальних кабінетів і діяльність гуртків¹. М. Асанішвілі приділив увагу соціальній інженерії у радянській школі в контексті реформи 1958 р.². Предметом наукових пошуків О. Левець став вплив комуністичного виховання на учнівство та роль у цьому педагогів. У роботі лише зазначено, що були перевірки у закладах, проте їх механізм залишився поза увагою³. О. Лаврут вивчила скарги на педагогів⁴ і скарги педагогів, зазначивши власне про перевірки предмета скарг та ставлення учителів до цього⁵. Учені-педагоги приділили увагу реформуванню змісту освіти⁶ та методологічним аспектам проблеми⁷. Отже, історіографія нашого питання є доволі обмеженою, тому воно потребує глибшого вивчення.

Метою запропонованого дослідження є характеристика інспекторських перевірок загальноосвітніх шкіл 1940–1980-х рр. в УРСР, які виступали інструментом впливу на їх функціонування.

Джерелами під час написання нашої роботи стали матеріали державних архівів областей України та періодичні видання. Перші дали змогу охарактеризувати процес перевірок шкіл в окремих регіонах, другі посприяли з'ясуванню висвітлення внутрішнього та зовнішнього контролю закладів освіти.

На радянську школу покладався обов'язок досягнення учнями міцних і сталих знань шляхом застосування ефективних методів навчання і виховання дітей. Водночас вона мала керуватися промовами перших осіб, законодавчими актами,

¹ Марчук, О. А. (2016). Зміни в організації навчально-виховної роботи вчителів у школах як наслідок реформування середньої освіти в Україні середини ХХ ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 45(1), 284–287.

² Асанішвілі, М. І. (2019). Витворення «нової людини» в контексті реформи середньої освіти в СРСР 1958 року. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*, 2, 16–21. DOI: 10.18523/2617-3417.2019.2.16-21.

³ Левенець, О. М. (2018). Комуністичне виховання в загальноосвітніх школах Волинської області в середині 60-х – першій половині 80-х років ХХ ст. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*, 4, 23–30.

⁴ Лаврут, О. О. (2022). Скарги вчителів як вияв «радянського способу життя». *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*, 1, 52–56. DOI: 10.32838/2663-5984/2022/1.8.

⁵ Лаврут, О. О. (2024). Скарги на педагогів шкіл УРСР другої половини 1940–1980-х рр. мовою архівів. *Культурологічний альманах*, травень, 118–128. DOI: 10.31392/cult.alm.2024.1.15.

⁶ Пироженко, Л. В. (2013). *Реформування змісту загальної середньої освіти (середина 60-х – початок 80-х рр. ХХ століття)*. Київ: Педагогічна думка.

⁷ Розман, І. І. (2017). Радянська педагогіка: біографічна парадигма другої половини 40-х – 80-х рр. ХХ ст. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: «Педагогіка. Соціальна Робота»*, 2(41), 219–221.

де приділяли увагу контролю за рішеннями партії та уряду, характеризуючи його як порядок, що дисциплінує працівників, підвищує їх відповідальність за доручену справу, та засіб боротьби за нові успіхи у роботі радянської школи. М. Хрущов на XIII з'їзді ВЛКСМ 1958 р. також акцентував на участі у суспільно корисній праці, «створенні цінностей, необхідних для розвитку соціалістичного суспільства». Систематичний внутрішній шкільний контроль розглядався одним із механізмів досягнення завдань. Під час їх планування керівництво закладів мало домогтися від педагогів піднесення ідейно-фахового рівня викладання дисциплін. Адміністрацію розглядали як виконавців функцій інструкторів-методистів і контролю за освітнім процесом.

Міністерство освіти УРСР наполягало на таких формах контролю у школах: відвідування уроків учителів, рівномірний поточний контроль, перевірка стану навчально-виховної роботи, що мало здійснюватися кожного півріччя. Перед відвідуванням заняття ознайомлювалися з класним журналом, успішністю учнів, результатами останніх контрольних робіт. Директор або його заступник мали знати програмові вимоги із предмета, певної теми, щоб вони не лише пасивно споглядали, а й були активними на заняттях. У кінці уроку учитель залишав час для адміністрації, щоб вона поспілкувалася з учнями з предмета і з'ясувала їх загальний рівень розвитку. Вони демонстрували приклад педагогу, як треба ставити запитання або давати завдання школярам. Після відвідування уроку адміністрація разом із учителем здійснювала аналіз уроку, що заносилося у щоденник внутрішнього шкільного контролю та журнал відвідування. Далі ці питання обговорювалися на шкільних, методичних радах і узагальнювалися наказами по школі. Дороговказом вважали працю А. Бондар «Організація внутрішнього контролю» за 1958 р.¹. Відділи освіти і шкільні інспектори були наступним елементом у довгому мереживі перевірок.

Інспектор шкіл НКО УРСР К. Заліський у 1945 р. звітував про контроль у школах. Зокрема, у Полтавській області працівники Машівського райвно ознайомилися лише з роботою 10 шкіл, всього їх у районі було 25. Керівники Поморянського відділу народної освіти Львівської області відвідали 8 шкіл. Їх звинувачували у відсіві учнів та ігноруванні батьками шкільного життя своїх дітей. Це можна було пояснити загальними тенденціями, притаманними школам УРСР повоєнного періоду. Питання, які виносилися на перевірку інспекторами, були переважно організаційними. Пропонували здійснити розподіл районів між інспекторами шкіл, приділити увагу методичній роботі, покінчити з «формально-канцелярськими методами школи», маючи на увазі звернення до показників успішності як єдиного критерію діяльності учителів і школи. Але характерною рисою залишалися «аврали», «кампанійщини», які виявлялися у гонитві за показ-

¹ Внутрішній контроль (1958). *Радянська освіта*, 38 (830), 1.

никами, великою кількістю нарад і засідань, що засуджувалося. До прикладу, Ободівський райвно Вінницької області протягом першого півріччя провів 21 нараду директорів шкіл, 8 нарад заступників і 7 – військових керівників. Попри постійний контроль, зазначали низьку якість інспектування. На місця виїздили лише після надходження «сигналів». Інспектори констатували хиби, не усуваючи їх причин.

Питання, які виносилися на розгляд педагогічних рад, мали поточний характер, і їх можна було розглянути у робочому порядку. Жодної практичної цінності не мали і сформульовані у дусі «посилити» і «піднести». Інспектори здійснювали канцелярську та статистичну роботу. Більшість свого робочого часу вони мали бути у школах і спостерігати за освітнім процесом, а не відгороджуватись від нього. Прикладом такої діяльності називали роботу Солонянського райвно Дніпропетровської області, де працювали 62 інспектори, тобто майже по 1 на кожну школу. Не дивно, що спостерігалася значна плинність керівних кадрів відділів освіти, зокрема у Херсонській, Сумській, Чернігівській, Київській та інших областях¹.

Згідно з висновками тематичної перевірки роботи Гонорівської 8-річної школи Вінницької області, проведеної 16 грудня 1977 р. інспектором шкіл М. Володавським, питання, що підлягали перевірці, стосувалися ведення шкільної документації із всеобучу, проведення контрольних робіт з предметів, відвідування уроків, стану внутрішнього шкільного контролю та керівництва; ведення класних журналів; взаємовідвідування вчителями уроків. Перевірка встановила, що на день її проведення були відсутні первинні списки обліку учнів, лише два вчителі відвідали заняття своїх колег. Адміністрація відвідувала уроки в такому обсязі: директор школи – 73 уроки, 7 позакласних і 1 позашкільний заходи, заступник – 58, 2 і 3 відповідно, а також перевіряли класні журнали. Інспектор зважав на недостатнє відвідування заходів, а щодо навчальної діяльності, то нарікань загалом не було. Відвідування уроків починалося із записування теми, мети, висновків, а пропозиції були однаковими до всіх уроків. Поставало питання: це шаблонні висновки, чи ті, які були потрібні, чи вони написані через відсутність часу на це?².

Тобто перевіряли не лише роботу шкіл, а й діяльність адміністрації закладів. Зокрема, у довідці про роботу заступника директора Рудницької середньої школи Піщанського району Вінницької області А. Бурби зазначалося, що він недостатньо займався керівництвом і контролем за навчально-виховною роботою, оскільки бракувало відстеження процесу підготовки вчителів до уроків, перевірки ведення зошитів та активних форм контролю якості знань. Андрія Ларіоновича

¹ Заліський, К. (1945). Про хиби у керівництві школою. *Радянська освіта*, 9, 1.

² Державний архів Вінницької області (далі–ДАВО), ф. Р–6014, оп. 1, спр. 352, арк. 26–29.

ча звинувачували у порушенні наказу Міністра освіти № 266 від 27 листопада 1973 р. «Про поліпшення внутрішкільного керівництва і контролю». На день перевірки він відвідав 116 уроків за норми 216. Їх аналіз було визнано поверховим, без конкретних рекомендацій учителям. Його звинувачували у незнанні вимог до відвідування уроків мови та літератури, а на його персональних уроках бракувало виконання програмових настанов: відсутні бесіди з позакласного читання, не дотримувався критеріїв і норм оцінювання знань учнів, не використовував технічні засоби навчання. З його дозволу шкільна майстерня використовувалася у власних цілях¹. Також не виконали норму керівники Бондурівської, Демівської, Чечельницької середніх шкіл Вінницької області. Заступник директора Вербської середньої школи М. Сандул відвідав протягом навчального року 86 уроків, а у звіті до райвно зазначено 147. Порушувалися вимоги до складання розкладів уроків².

Протягом року адміністрація закладів вивчала і систему роботи учителів. Під час цього використовувався тематичний контроль. Відвідували політінформації, заняття гуртків, вечори, збори загонів³. З учителями здійснювалася робота щодо підвищення кваліфікації, атестації, добору кадрів із молодих фахівців; зі створення належних житлово-побутових умов; вивчення, узагальнення та поширення передового педагогічного досвіду. Згодом механізм організації перевірок шкіл намагалися вдосконалити, залучивши відповідних фахівців. Джерелами до вивчення цього аспекту стали довідки про роботу установ народної освіти різних районів, зокрема Оратівського району про здійснення комуністичного виховання учнів згідно з вимогами XXVI з'їзду КПРС, завданнями червневого (1983), лютневого (1984) Пленумів ЦК КПРС та постанови ЦК КПРС «Основні напрямки реформи загальноосвітньої і професійної школи». Членами бригад стали інспектори облвно або райвно, працівники обласних інститутів удосконалення вчителів, викладачі закладів вищої освіти та методисти. Перевірки були різних видів: фронтальні, тематичні або вибіркові.

Найвищі навчальні показники фіксувалися в учнів початкових класів і тих, хто вивчав українську мову і літературу. На основі контрольних робіт із 1 973 учнів майже 20 % отримали незадовільні оцінки. Спостерігались розбіжності в оцінках, які виставляв учитель, і тих, які отримали діти під час перевірок. Це пояснювали «проявами лібералізму», браком знань у педагогів про критерії оцінювання школярів, відсутністю належного контролю за станом викладання та рівнем знань учнів з окремих предметів. Не всі вчителі дотримувалися єдиних вимог до усного та писемного мовлення, проведення письмових робіт і перевірки зошитів. До причин недоліків відносили невідповідність вимогам ка-

¹ ДАВО, ф. Р-6014, оп. 1, спр. 352, арк. 26.

² ДАВО, ф. Р-4897, оп. 7, спр. 1849, арк. 61.

³ ДАВО, ф. Р-6014, оп. 1, спр. 352, арк. 162.

бінетів і програмового матеріалу: 70 % кабінетів не відповідали встановленим параметрам. Зазначалося слабке використання технічних засобів навчання, які б сприяли підвищенню ефективності уроків¹.

Уже наказ відділу народної освіти Вінницького облвиконкому від 29 квітня 1984 р. № 116 «Про роботу установ народної освіти Оратівського району по здійсненню комуністичного виховання учнів згідно вимог XXVI з'їзду КПРС, завдань червневого (1983 р.), лютого (1984 р.) Пленумів ЦК КПРС та постанови ЦК КПРС “Основні напрямки реформи загальноосвітньої і професійної школи”» зазначав, що матеріали фронтальної перевірки свідчили про відповідну роботу відділів народної освіти і виконувалися основні показники розвитку народної освіти за 1980–1984 рр., про поліпшення умов для проведення навчально-виховної роботи, переобладнання навчальних кабінетів, майстерень і початок будівництва школи на 320 місць. Усі середні та восьмирічні школи працювали за кабінетною системою. Організовано підвіз учнів. Майже усі випускники 8 класів здобували середню освіту. Кількість учителів з вищою освітою становила майже 90 %. Проведені контрольні роботи і відвідані уроки показали, що вчителі працювали над удосконаленням програм та підвищенням ефективності уроків².

Але підготовка до уроків мала багато в чому формальний характер: поурочні плани страждали на схематичність, не відповідали матеріалу, який вивчався на уроках, тому їх характеризували шаблонними, на яких нераціонально використовувався час, спостерігалася одноманітність методів навчання і тренувальних вправ, особливо на уроках літератури. Мало приділялося уваги активізації і мисленнєвій діяльності школярів, розвитку усного і писемного мовлення. Вимоги мовного режиму у закладі не виконувалися, зокрема й учителями-філологами, тому спостерігались грубі помилки у зошитах учнів та у класних журналах. У недостатній підготовці до уроків звинувачували учительку англійської мови К. Кардашову та учителя фізики Я. Запорожець. Першій бракувало знань із граматики, навичок розмовної мови, тому знання учнів із цього предмета не були на належному рівні. Це підтверджували результати проведеної інспектором контрольної роботи, де переважна більшість учнів отримали «3» і «2», а «5» і «4» майже не виявилось³. Деяко краще впоралися учні із завданнями з фізики. Щодо української мови, то із 163 учнів на «5» написали 12 учнів, на «4» – 57, на «3» – 73, на «2» – 19 і на «1» – 2 учні відповідно.

Під час перевірок зазначалося, що попри те, що у школах працювали предметні комісії, вони слабо вивчили рівень знань своїх учнів, умінь і навичок, не популяризували кращий досвід роботи учителів і не відвідували заняття. Адмі-

¹ ДАВО, ф. Р-4897, оп. 7, спр. 2397, арк. 14.

² ДАВО, ф. Р-4897, оп. 7, спр. 2397, арк. 24.

³ Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО), ф. Р-163, оп. 4, спр. 999, арк. 21.

ністрація школи приділяла недостатню увагу методичній роботі¹. Деякі вчителі не надавали міцних і глибоких знань учням, ігнорували потенціал використання опорних знань для осмисленого сприйняття матеріалу, недооцінювалася самостійна робота школярів, на заняттях були відсутні міжпредметні зв'язки. На 60 % уроків використовувались пасивні методи, лише на 20 % здійснювалася диференційована робота з невстигаючими, на 25 % домашні завдання задавалися після дзвінків. Це пояснювалося, зокрема, якістю підготовки педагогічних кадрів, який був нижчим за обласний рівень Вінниччини. В Оратівському районі бракувало 82 педагогів, тому 34 працювали не за фахом, 52 вчителі довантажувалися іншими предметами².

За результатами перевірок хронічно зазначалася слабка матеріально-технічна база шкіл: чимало їх розташовувалися в аварійних або малоприматних приміщеннях, деякі не мали спортзалів, майстерні комбінувалися та розташовувалися у тісних приміщеннях. Через відсутність приладів неможливо було проводити не лише фронтальні перевірки, а й досліди, експерименти з фізики, хімії, біології та природознавства. Кабінетам бракувало унаочнення³. Це пояснювали відсутністю дійового контролю з боку органів влади, ігноруванням нормативних актів про діяльність школи, поверховим виявленням причин негараздів. Спираючись на такі спостереження, інспекцією було рекомендовано вдосконалити управлінську діяльність відділів народної освіти відповідно до наказу Міністерства освіти УРСР № 118 від 12 травня 1980 р. «Про дальше вдосконалення стилю роботи районних і міських відділів народної освіти по управлінню загальноосвітніми школами», поліпшити її аналітичну діяльність, опрацювати чітку систему контролю за виконанням партійних та урядових постанов про школу, наказів і рішень колегії галузевого міністерства, об'єднано, власних рішень, підвищити ефективність інспекторського контролю за станом справ на місцях. Важливим залишалися і з'ясування причин відсіву учнів 9–10-х класів, питання політичного інформування школярів, формування поваги до радянської державної символіки та атеїстичне виховання.

Результати фронтальної перевірки шкіл Вінницької області у 1991 р. показали брак у школах практики проведення директорських контрольних, лабораторних і практичних робіт, що обумовлювало «формалізм і лібералізм в оцінці знань учнів, послаблення трудової дисципліни серед працівників школи». Не вивчався стан викладання деяких предметів. Перед засіданням педагогічних рад не опрацьовувалася відповідна література, рідко організовувалося взаємовідвідування уроків з проблеми, яка виносилася на її засідання, відсутнє попереднє ознайомлення педагогів із рішенням педради та належна підготовка виступаю-

¹ ДАЛО, ф. Р–163, оп. 4, спр. 999, арк. 22.

² ДАВО, ф. Р–4897, оп. 7, спр. 2397, арк. 24.

³ ДАЛО, ф. Р–163, оп. 4, спр. 999, арк. 19.

чих. Учителі звітували про свою роботу, не аналізуючи причин недоліків. Аналізи уроків характеризувалися надзвичайною стислістю, неконкретністю, епізодичністю¹. У наказах про ведення шкільної документації не аналізувалося виконання нормативних документів з цього питання, не вівся облік знань. У школах не вирішувалося в належний спосіб питання продуктивної праці учнів². Учасники перевірок скаржилися на безсистемну організацію виховних заходів, де спостерігався формалізм: у атеїстичній пропаганді, організації гурткових занять, професійній орієнтації, профілактиці правопорушень, бездоглядності неповнолітніх, тому учні перебували у міліції на обліку і не працювали на замовлення базових підприємств³.

Після перевірок давали термін на виправлення недоліків і здійснювали повторно перевірку, видаючи узагальнюючі документи⁴. Зокрема, у довідці про стан керівництва і контролю за станом навчально-виховної роботи у середній школі № 63 м. Львова 1966 р. з боку директора школи Ф. Базильова та заступника директора школи Л. Княжицького відзначено поліпшення матеріально-технічної бази школи: добудовано приміщення, відповідно оформлені класні кімнати і коридори, придбані наочні посібники для навчальних кабінетів, створено дві групи подовженого дня, організовано гаряче харчування, школа укомплектована педагогічними кадрами, переважна більшість із яких мали вищу або середню педагогічну освіту та навчалися заочно у вишах. Серед них були передові учителі: Б. Добуш, І. Драгожикський, Ю. Долоницький, А. Савицька. Здійснювалася методична робота, працювала методична комісія учителів початкових класів, предметна комісія мови і літератури, математики, фізики, історії, географії, методичні об'єднання класних керівників⁵.

Вивчаючи стан викладання окремих предметів, інспектори особливо зупинялися на українській мові та літературі. У Софіївській восьмирічній школі Миколаївської області їх забезпечували вчителі О. Цимбалюк і Н. Кириченко, стаж яких становив понад 20 років. Зазначено, що ці педагоги до уроків готувалися систематично і старанно. У їхніх поурочних планах передбачене використання наочності, технічних засобів навчання, різні вправи творчого спрямування. Уроки проводили на належному методичному рівні. О. Цимбалюк на кожному занятті повторювала з учнями програмовий матеріал, але вони завжди відповідали з відкритими підручниками, у їх відповідях була відсутня самостійність. Їй порадили звернути увагу на регламентацію часу, оскільки пояснюючи способи творення іменників суфіксальним способом, учителька мало часу виділила на

¹ ДАВО, ф. Р-6015, оп. 1, спр. 501, арк. 34-36.

² ДАВО, ф. Р-6015, оп. 1, спр. 501, арк. 37.

³ ДАВО, ф. Р-4897, оп. 7, спр. 2397, арк. 24-26.

⁴ ДАВО, ф. Р-4897, оп. 7, спр. 2397, арк. 27.

⁵ ДАЛО, ф. Р-163, оп. 4, спр. 999, арк. 19.

вивчення нового матеріалу. Ще менше часу відведено на його закріплення – виконання лише одної невеликої вправи з підручника¹. Вивчаючи новий матеріал, учителька О. Цимбалюк не спиралася на попередній досвід учнів. Діти на уроках були пасивні, слабо здійснювалася робота з тими, хто відставав у навчанні. Водночас аналіз контрольних робіт у 4, 5, 7-х класах засвідчив засвоєння школярами знання переважно на «4» і «5». Учні 8-х класів показали гірший результат, особливо щодо граматичних завдань. На думку перевіряльників, методи проведення контрольних робіт відставали від вимог часу, вчительку звинувачували у знеціненні контрольних робіт як засобу перевірки знань учнів. Школярі не звикли виконувати контрольні роботи самостійно, що обумовлювалося роллю учительки. Їй рекомендували бути більш вимогливою, детальніше опрацювати методику проведення контрольних робіт, урізноманітнювати форми і методи перевірки та закріплення знань.

На погляд інспекторів, Н. Кириченко значну увагу приділяла виробленню в учнів свідомого грамотного письма, повторенню програмового матеріалу. Але їй радили ретельніше регламентувати час, більше відводити його на закріплення вивченого матеріалу, активізувати клас і працювати зі слабкими учнями, вчасно задавати домашні завдання. Оскільки вона, окрім української мови, забезпечувала і російську, на її уроках спостерігалася інтеграція цих дисциплін. Їй радили більше уваги приділити роботі з підручниками, що пояснювалося декількома причинами. По-перше, саме через них школярі мали зрозуміти основні поняття та явища радянського соціуму, приклади яких наводили на їх сторінках. По-друге, підручник регламентував роботу і вчителя².

Під час перевірки Міщанським райвно Городищанської восьмирічної школи у 1967 р. звертали увагу на усунення недоліків роботи школи і просили адміністрацію закладу це здійснити. Переважно вони стосувалися документального оформлення підсумків навчального року: оформлення класних журналів, протоколів засідань педагогічних рад про переведення учнів у наступні класи та допуск до іспитів. Після їх закінчення з кожним класом на засіданні педагогічної ради необхідно було обговорити результати, оформивши їх протоколом, зазначивши прізвища кожного учня, вказати тих, хто залишився на другий рік, призначити іспити на серпень та запланувати випуск учнів³.

Рекомендували обладнати кутки з поширення передового досвіду з питань використання звукотехнічних засобів. З метою поліпшення словникової роботи радили виготовити матеріали з вивчення нових і незрозумілих слів: «Читай і пиши правильно». З метою удосконалення системи опитування радили підготувати доповіді і провести семінар на цю тему, вивчити систему опитування і уза-

¹ Державний архів Миколаївської області (далі–ДАМО), ф. Р–5712, оп. 1, спр. 23, арк. 10.

² ДАМО, ф. Р–5712, оп. 1, спр. 23, арк. 10.

³ Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО), ф. Р–2929, оп. 1, спр. 194, арк. 5.

гальнити наказом по школі, навести лад у книзі обліку учнів згідно із документами; поліпшити стан гурткової роботи, підвести підсумки та скласти творчі звіти їх діяльності. Це необхідно було обговорити на засіданні педагогічної ради, також вирішити й питання забезпечення учнівства підручниками на наступний навчальний рік: обліку залишків їх у кіосках, завозу, за класами і обліку вживаних підручників, займатися ремонтом підручників, меблів та устаткування тощо¹. Серед пропозицій називали й своєчасне забезпечення шкіл програмами, навчальними планами, передбачивши систему письмових робіт за кожним класом зокрема². Інспектування шкіл не означало швидкого налагодження питань, які там перевірялися: дисципліну продовжували порушувати, запізнювалися і учителі, і учні, самовільно залишали уроки, були відсутні домашні завдання.

Якщо порівнювати перевірки різних періодів, то наприкінці 1980-х–початку 1990-х рр. вони мали більш позитивний характер щодо вчителів та учнів, орієнтувалися на особистісне спрямування. Перевірятьники зазвичай схвально писали про діяльність педагогів на уроці та поза ним, особливо щодо відродження українських національних традицій. Інспектор О. Хміль, яка відвідала уроки Л. Грабарівської, вчительки української мови і літератури Трибусівської середньої школи Піщанського району, була у захваті. Перевірятьниця звернула увагу на її ставлення до власної роботи та вдосконалення діяльності. Кожну дію вчительки характеризувала як обдуману та обґрунтовану. Вона знайшла індивідуальний підхід до учнів, які працювали із захопленням та віддачею. Діти відповідали грамотно на всі запитання вчительки. Зокрема, на уроці читання, де узагальнювалася тема «Усна народна творчість», діти працювали за змістом підручника, знали, як і де знайти той чи інший твір: «Робочий шум, перелистування, шелестіння листочків підручника було чути протягом усього уроку. Це чудово! Діти були господарями уроку, а підручник дійсно допомагав їм у цьому. Школярі були одягнені в українську форму, що теж було підпорядковане темі уроку». Підняті вгору руки свідчили, що учням сподобалися твори, їх відповіді – найрізноманітніші, логічні і обґрунтовані. Хором виконували пісню «Вийшли в поле косарі», «Ой, ти, коте, коточок», «Подоряночка». Використовувалися і міжпредметні зв'язки. Розглядали приказки: «Вилазить з-під ковдри, як муха з варення», «Знання – сила», «За одного вченого десять невчених дають, та й то – не беруть». Лічилки пов'язували з уроками математики³.

Серед позитивних оцінок Л. Грабарівської зазначено навчання дітей характеризувати дійових осіб, знаходити основні риси персонажів. Діти свідомо відповідали і пояснювали матеріал, емоційно читали напам'ять прозу – вислови

¹ ДАМО, ф. Р-5712, оп. 1, спр. 23, арк. 1.

² ДАЖО, ф. Р-2929, оп. 1, спр. 194, арк. 10.

³ ДАВО, ф. Р-6015, оп. 1, спр. 501, арк. 14.

відомих особистостей про мову¹. Під кінець уроку всі разом співали колискову пісню про Котика-воркотика, і серед дитячих голосів виділявся тихий і спокійний голос учительки. Закінчувала урок сюжетно-рольова гра «Ріпка» за однойменною казкою: діти в масках Ріпки, Дідуся і Бабусі вийшли у клас і ставили сценку. Учителька звертала увагу на менталітет українців, запитуючи у дітей: «Які риси характеру були притаманні українському народові?». Серед відповідей були такі: працьовитість, знання, глибокий розум, любов до природи, уміння за нею спостерігати, кмітливість і спритність. Домашнім завданням стало намалювати малюнок до улюбленої казки².

На уроках української мови увагу приділено грамотності, каліграфії, роботі над помилками. Діти писали під диктовку, працювали над зв'язними текстами, які мали виховне значення, зокрема, як піклуватися про птахів і звірів взимку. Учителька прищеплювала любов до природи, працювала над розвитком мовлення дітей. Діти вправно склали речення, що є підтвердженням достатнього їх словникового запасу. Робота з підручником велася диференційовано: одним учням давалися вправи легші, іншим – важчі. Готуючись до занять, Лідія Крисентіївна використовувала наочність, будувала уроки методично грамотно і різнопланово. Наочність і дидактичний матеріал було систематизовано за темами. Вона досягла міцних знань, викликала інтерес у дітей до навчання, збагачувала їх словниковий запас, використовувала методичну літературу, виписувала фахові журнали, систематично поповнювала свої знання. Зважаючи на це, перевіряльниця зазначила, що праця Л. К. Грабарівської заслуговувала на відзнаку «Відмінник народної освіти УРСР»³.

Отже, перевірки шкіл залишалися складником системи контролю у радянському суспільстві. Вони покликані були не лише з'ясувати стан справ у закладах освіти, а й визначити явища, які не вписувались у загальну картину його буття. Інспектування було фронтальним, коли перевірялася уся система роботи шкіл, вибірково – окремі питання, і тематичним – вивчення роботи педагога або викладання певної дисципліни. Після завершення перевіряльниці надавали висновки, які необхідно було прийняти до виконання. Через певний термін перевірка повторювалася, зверталася увага на виправлення недоліків у роботі шкіл. У гонитві за показниками забували про власне навчання, учителя і дитину. Освітній процес підпорядковувався конформізму та оціночним судженням.

Перспективами нашого дослідження може бути більш детальна характеристика перевірок за різними напрямками: виховною роботою, ставленням учителів і учнів до них та якістю знань.

¹ ДАВО, ф. Р–6015, оп. 1, спр. 501, арк. 15.

² ДАВО, ф. Р–6015, оп. 1, спр. 501, арк. 16.

³ ДАВО, ф. Р–6015, оп. 1, спр. 501, арк. 17–18.

References

- Asanishvili, M. I. (2019). Vytvorennia «novoi liudyny» v konteksti reformy serednoi osvity v SRSR 1958 roku [Creation of a «new man» in the context of the reform of secondary education in the USSR in 1958]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky*, 2, 16–21. DOI: 10.18523/2617-3417.2019.2.16-21 [in Ukrainian].
- Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti [State archive of Lviv region] [in Ukrainian].
- Derzhavnyi arkhiv Mykolaivskoi oblasti [State Archive of the Mykolaiv Region] [in Ukrainian].
- Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti [State archive of Vinnytsia region] [in Ukrainian].
- Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti [State archive of Zhytomyr region] [in Ukrainian].
- Lavrut, O. O. (2024). Skarhy na pedahohiv shkil URSS druhoi polovyny 1940–1980-kh rr.: movoiu arkhiviv [Complaints against school teachers of the Ukrainian SSR in the second half of the 1940s–1980s: in the language of the archives]. *Kulturolohichni almanakh*. DOI: 10.31392/cult.alm.2024.1.15 [in Ukrainian].
- Lavrut, O. O. (2022). Skarhy vchyteliv yak vyjav «radianskoho sposobu zhyttia» [Complaints of teachers as a «Soviet way of life»]. *Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadskoho. Serii: Istorychni nauky*, 1, 52–56. DOI: 10.32838/2663-5984/2022/1.8 [in Ukrainian].
- Levenets, O. M. (2018). Komunistychni vykhovannia v zahalnoosvitnikh shkolakh Volynskoi oblasti v seredyni 60-kh – pershii polovyni 80-kh rokiv XX st. [Communist education in secondary schools of the Volyn region in the mid-1960s – first half of the 1980s]. *Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadskoho. Serii: Istorychni nauky*, 4, 23–30 [in Ukrainian].
- Marchuk, O. A. (2016). Zminy v orhanizatsii navchalno-vykhovnoi roboty vchyteliv u shkolakh yak naslidok reformuvannia serednoi osvity v Ukraini seredyny XX st. [Changes in the organization of educational and educational work of teachers in schools as a result of the reform of secondary education in Ukraine in the middle of the 20th century]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, 45, 1, 284–287 [in Ukrainian].
- Meropriiatyia po vupolnenyiu nedostatkiv naidennukh pry frontalno y proverke shkolu [Actions to implement the deficiencies found during the frontal inspection of the school]. (Fund R–5712. Sofyevskaia vosmyletniaia shkola. Sofyevka, Nykolaevskoi oblasti. Inventory 1. File 23). State Archive of the Mykolaiv region, Mykolaiv [in Ukraine].
- Pyrozhenko, L. V. (2013). *Reformuvannia zmistu zahalnoi serednoi osvity (seredyna 60-kh – pochatok 80-kh rr. XX stolittia)* [Reforming the content of general secondary education (mid-60s – early 80s of the 20th century)]. Kyiv: Pedahohichna dumka [in Ukrainian].
- Rozman, I. I. (2017). Radianska pedahohika: biohrafichna paradyhma druhoi polovyny 40-x – 80-kh rr. XX st. [Radianska pedahohika: biohrafichna paradyhma druhoi polovyny 40-x – 80-kh rr. XX st.]. *Naukovi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Serii: «Pedahohika. Sotsialna Robota»*, 2(41), 219–221.
- Vnutrishkilnyi kontrol (1958) [Intra-school control]. *Radianska osvita*, 38, 1 [in Ukrainian].
- Zaliskyi, K. (1945). Pro khyby u kerivnytstvi shkoloiu [About errors in school management]. *Radianska osvita*, 9, 1 [in Ukrainian].

ANCIENT HISTORY AND SUBVERSIVE ATTEMPTS TO AFFECT REGIONAL SYMBOLS BY INFORMATION WARFARE ACTORS

Кирило Мелєкєсцев

Донецький національний університет імені Василя Стуса

k.melekestsev@donnu.edu.ua
ORCID: 0000-0003-4931-9576
ResearcherID: AAJ-9727-2020

Kyrylo Mieliekiestsev

Vasyl' Stus Donetsk national University

k.melekestsev@donnu.edu.ua
ORCID: 0000-0003-4931-9576
ResearcherID: AAJ-9727-2020

Завдання цього наукового дослідження полягає у розширенні інформації про різні аспекти емблематики Донецької області у їх зв'язку з процесами інформаційного протистояння та в порівнянні з іншими регіонами країни; у ширшому розкритті процесів створення, затвердження та використання різних символів у контексті мотивації різних суб'єктів інформаційного протистояння; у встановленні конкретних наративів щодо історії області через ці символи. Зокрема, дослідження виокремлює символи, пов'язані з уявленнями про «давню історію» регіону, і визначає зумовленість їх використання різними акторами. Аналізуються розвиток офіційної геральдики та вексилології Донецької області, відображення історичної тематики у фірмових брендах та інших комерційних назвах, переосмислення офіційної символіки приватними особами у період з 1991 р. Методологічно робота базується на використанні історико-генетичного, історико-порівняльного, історико-системного методів. Їх комбінація дала змогу показати, що емблеми та символи Донецької області мали свій початок у позиції та походженні пострадянських політико-бізнесових еліт регіону; порівняти їх із позицією еліт інших областей України протягом того ж періоду; показати, як вплив позиції донецьких еліт зіграв на користь московського гібридного супротивника. Для цього були залучені матеріали ЗМІ, інтернет-блоги, архівні матеріали.

Результати здійсненого у межах статті дослідження свідчать про те, що адміністративно-бізнесові еліти Донецької області 1990–2000-х рр. були зацікавлені в регіональній символіці, яка б відділяла область від історії України загалом. Поради професійних українських істориків еліти свідомо ігнорували. Хоча вони не фігурували в офіційній геральдиці регіону, символи з давньої історії особливо зацікавили донецькі еліти, конкретно ті, що стосуються давніх скіфів і сарматів, набули широкого поширення в різних комерційних брендах, які контролювали представники керівництва області, їхні близькі знайомі, бізнес-партнери. Таке відокремлення емблематики та символіки регіону від єдиного українського «національного міфу» відрізнялося від досвіду Вінницької області в той самий хронологічний відрізок. З огляду на походження донецьких еліт, логічно, що вони шукали компромісу між власним радянським патріотизмом та роллю у новій, незалежній українській нації. Така політика регіональної влади

пізніше дасть змогу московським агентам впливу просувати власні наративи «давньої російської історії» в регіоні. Їхньою метою було посилення історичної плутанини у головах населення, недовіри до офіційних джерел (зокрема усталених академічних нарративів з історії України), поширення ідеології «русского мира» серед переважно апатичного до неї населення області.

Дослідження є авторським та оригінальним, великою мірою базується на матеріалах особисто знайдених чи побачених автором (зокрема як жителем міста Донецька під час початку гібридного вторгнення Москви до регіону). З практичного погляду, результати наочно демонструють, як відсутність єдиної інформаційної та історичної політики в Україні 1990–2000-х рр. була використана регіональними елітами для відцентрових дій. Це не було б проблематичним, якщо б не полегшило діяльність антиукраїнських зовнішніх сил, націлених на відрив Донецької області від України. Тому матеріали дослідження мають певну цінність для підготовки чи підвищення кваліфікації держслужбовців. Перспективи подальших досліджень з теми лежать у пошуку інших образів з давньої історії, що використовуються в інформаційному протистоянні навколо історії України, особливо з московської сторони, з визначенням ключових тенденцій і причин створення пропаганди такої тематики. До того ж у статті використані архівні та візуальні матеріали, вперше введені до наукового обігу, що можуть стати в нагоді дослідникам інформаційного протистояння.

Ключові слова: інформаційне протистояння, історія України, емблематика, спеціальні історичні дисципліни, давня історія, Вінницька область, Донецька область.

The aims of the study include the expansion of information about various aspects of the emblematics of the Donetsk region in their connection with the processes of information warfare and in comparison with other regions of the country; wider disclosure of the processes of creation, approval and use of various symbols in the context of the motivation of various information warfare actors to establish specific narratives regarding the history of the region through these symbols. In particular, the study singles out the symbols associated with ideas about the «ancient history» of the region and determines why they were used by different actors. The analysis covers the development of official heraldry and vexillology of the Donetsk region, the reflection of historical themes in company brands and other commercial names, the reinterpretation of official symbols by private individuals since 1991. Methodologically, the research is primarily based upon historical-genetic, historical-comparative, historical-systematic methods. The combination of these methods made it possible to highlight that emblems and symbols in the Donetsk region had their origin in the views (and, accordingly, personal origins) of the post-Soviet political and business elites of the region; to compare them with the position of the elites of other regions of Ukraine during the same period of time; to show how systematically the influence of the position of the Donetsk elites played in favor of the Moscow-backed hybrid adversary. Media materials, Internet blogs, and archival materials were used to achieve these results.

The results of the study indicate that the administrative and business elites of the Donetsk region in the 1990s and 2000s were interested in regional symbols that would separate the region from the history of Ukraine as a whole. The elite deliberately ignored the advice of professional Ukrainian historians. Although they did not appear in the official heraldry of the region, symbols from ancient history were of particular interest to Donetsk elites, specifically those related to the ancient Scythians and Sarmatians, and became widespread in various commercial brands controlled by representatives of the regional leadership, their close acquaintances, and business partners. This separation of emblematics and symbols of

the region from unified Ukrainian «national mythos» differed from the experience of the Vinnytsia region elites in the same chronological period. Given the origin of the Donetsk elites, it is logical that in this way they sought a compromise between their own Soviet patriotism and their role in the new, independent Ukrainian nation. Such policies of the regional authorities will later allow Moscow-affiliated agents of influence to promote their own narratives of «ancient Russian history» in the region. Their goal was to increase historical confusion in the minds of the population, sow distrust in official sources (in particular, established academic narratives on the history of Ukraine), and facilitate the spread of the «Russian World» ideology amongst the mostly apathetic population of the region.

The research is fully original and belongs to the author; it is mostly based on the materials that have been personally found or seen by the author (including as a citizen in Donetsk during the early stages of Moscow's hybrid invasion to the region). From the practical point of view, the results fully demonstrate how the lack of a unified information and history policy in 1990–2000s Ukraine was abused by regional elites for decentralizing actions. This would not have been so problematic, if it did not also help the activities of anti-Ukrainian foreign forces, interested in separating the Donetsk region from Ukraine. Thus, the research's materials have a certain use for the education or the adult learning courses for the workers of bureaucracy. Prospects for further research on the topic lie in the search for other symbolical images from ancient history that are used in the information warfare surrounding the history of Ukraine, especially from the Moscow side, with the identification of key trends and reasons for the creation of propaganda on such a topic. Furthermore, the article contains archival and visual materials, first introduced to academic use, which may aid further researchers of information warfare.

Keywords: *Vinnytsia oblast, ancient history, Donetsk oblast, emblematics, information warfare, history of Ukraine, auxiliary sciences of history.*

An information warfare agent usually treats history as a unified jumble of facts and symbols that one can pull out to instantly give a political or military agenda a profound explanation, one «grounded in the ages past». Ancient history is, thus, of great interest to powers behind information policy activities, as its use provides legitimacy and sets an overall traditionalist tone over the entity's actions, if used correctly. In this form, it is especially of interest to subversive entities, which wish to demonstrate that their actions are somehow more «ordained by history itself» than those of the central government. But when the settlement of the region by its current population is (relatively) recent, another question arises: which part of ancient history must be used: that of the settler group's origins (thus likely too connected to the central government's symbols), or that unique to the region, but mostly disconnected to its current population? Questions like these would arise in historical cases of nation-building, both successful (Israel) and not so much (the Confederate States of America), and, while not fully identical, the actions of regional governments seeking a certain degree of autonomy, and an outside force trying to infiltrate and subvert the region, are similar enough in their approach to which historical facts and symbols to pick and choose from. With Ukraine facing hybrid and full-scale invasion from Moscow, and with cer-

tain local authorities and opportunist politicians choosing to collaborate with the invaders, including in the sphere of myth-making and tying regions through ideology, the topic of the use of history symbols as used in Donetsk region is of practical relevance and importance.

Analysis of previous publications connects two large topics: one related to the development of symbols in Donetsk region, and the other related to the use of those symbols for information warfare reasons. The heraldry and vexillology of Donetsk region was created after the restoration of independence and the dissolution of the Soviet Union, and it became the subject of interest of Ukrainian scholars from the time of its creation (which, in itself, was contested by professional heraldry analysts). Researchers of heraldry and vexillology primarily focused on whether the Donetsk region's heraldry was made in accordance to the rules of tincture and other heraldic traditions, leading to disputes between scholars and the authorities, discussed in the mass media¹. The Ukrainian Heraldic Society played a significant role in the aforementioned discussion of the symbols of the region, one should particularly the publications of a Lviv-based historian A. Hrechylo. He analyzed the progress of official heraldry in independent Ukraine, and described the coats of arms of cities and villages of Ukraine known as of 2020. The researcher was a member of the commission for approving the symbols of the Donetsk region, but his proposals for their improvement were not accepted, despite their sound scholarly background, due to specific decisions by the regional authorities².

Other Ukrainian authors from various regions that analyzed historical elements used to create regional symbols for Donetsk region include the researchers Ye. Maksimenko (she focused on the formation and background of the particular designs of heraldry in the cities of Donetsk and Luhansk regions)³, A. Yashchuk (who demonstrated how «alternative projects» in emblematics eventually find their embodiment, even «without passing the competition» via personal connections with the authorities, which is useful to bear in mind in the analysis of Donetsk heraldry specifically)⁴,

¹ Донетчанам подсунили «неграмотный» герб? (2003) *ОстроВ*. Retrieved from <https://www.ostro.org/general/politics/articles/76/> (data zvernennia: 14.07.2024)

² Гречило, А. (2004). *Герби та прапори міст і сіл України*. Ч. I (А–Л). Львів: Друкарські куншти; Гречило, А. (2004). Сучасні символи областей України. *Українське геральдичне товариство*. Retrieved from <http://uht.org.ua/ua/part/terytot/oblasti/#don> (data zvernennia: 14.07.2022); Гречило, А. (2008). *Сучасні символи областей України*. Київ–Львів: Укр. геральд. т-во, НАН України, Львів. від-ня Ін-ту укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; Гречило, А. (2020). *Герби та прапори міст і сіл України*. Ч. II (М–Я). Львів: Львів. від-ня Ін-ту укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

³ Максименко, Є. (2014). *Міська геральдика Донбасу XVIII – початку XXI ст.* (автореф. дис. ... канд. іст. наук – 07.00.06). Донецьк; Максименко, Є. (2013). Сучасна міська геральдика Луганщини. *Схід*, 6, 225–228. DOI: 10.21847/1728-9343.2013.6(126).21030.

⁴ Яшук, А. (2021). «Архангел Михаїл» та «Богдан Хмельницький»: проекти герба м. Києва 1942 та 1944 рр. у творчій спадщині Антона Середи. *Архіви України*. 1(326): січень–березень, 184–195. DOI: 10.47315/archives2021.326.184.

Yu. Kulish (looked for the genesis of the formation of regional symbolism in folk lore and local culture)¹, and M. Slobodianiuk (studied the emblems of regional military units, particularly those symbolizing the battlefields against the Moscow-backed hybrid adversary in the east of Ukraine)².

Thus, an analysis of related literature shows that the peculiarities of heraldry and vexillology of the Donetsk region have already been described, in accordance to the specifics of those auxiliary sciences of history (specifically, in the works of A. Hrechylo, and other professional heraldry scholars). This work's particular task regarding the broader issue would be, instead, to consider the process of creation, approval and use of various symbols in the context of the motivation of various information warfare agents to conduct a specific message, in regards to the history of the region, through those symbols. In particular, we will focus on the symbols connected to ideas about the region's «ancient history», and why those were used by various actors. The research to analysis should related to the development of official heraldry and vexillology of the Donetsk region, reflection of historical themes in brand names, reinterpretations of official symbols by private individuals) in the post-1991 period. The latter group should include individuals acting in the interest of the hybrid adversary.

Therefore, the aim of the research is to analyze which symbols, related to the history of the lands that currently encompass the Donetsk region, particularly «ancient history», were used by local authorities, interconnected business elites, and Moscow's hybrid forces, and for what reason.

The research's source base is varied and representative. Firstmost, it includes specific images of coats of arms, flags, emblems of commercial brands, symbols used in propaganda events. The majority of those emblems and symbols were described in the course of work of an international research project on the self-representation of Ukrainian cities «CityFace». The analysis of motivations behind various symbols also requited the use of mass media materials, offline and online newspapers, as well as blogs in social networks. Furthermore, in the interests of historical-comparative methodology, the documents of Vinnytsia regional administration and regional council, personally found by the researcher in Vinnytsia regional state archives, were used to compare Donetsk and Vinnytsia regions' approaches to information policy and ideology at the same period of time.

Results of the research. The fall of the Soviet Union left Donetsk region with a «not so new» leadership. Representatives of the old party «nomenclature» and the

¹ Куліш, Ю. О. (2015). Поняття символу: символи в українській культурі. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. «Філософія»*, 2(45), 101–105. DOI: zenodo.32455.

² Слободянюк, М. (2020). Символіка місць боїв на Сході України – новий різновид нарукавної емблематики Збройних Сил України. *Знак*, 82, 10–11; Слободянюк, М. (2020). Індивідуальні нарукавні емблеми бійців АТО-ООС – новий вид символіки Збройних Сил України. *Знак*, 80, 9–11.

mining unions' elite stayed in power during the 1990s. By early 2000s, their ranks were further replenished by the representatives of the newly-formed capitalist business elite. The culmination of this process of forming a stable and seemingly unshakable local and regional government was the formation of the «Party of Regions». Like no other party, the «Regionals» were interested in building their power in the new Ukraine without *Ukrainian* ideology, instead focusing on the remnants of the Soviet cult of Victory and the retransmission of old myths in the new political arena (using the fear of the «Banderites» for political struggle of the 21st century). In the course of the search for self-definition, description of their own role in the new political space of Ukraine, these figures began to appeal to the Stalinist term of «strong economists», which was actively spread by political technologists in the Russian-speaking media space: not only in the east of Ukraine, but also in Belarus and the Moscow region¹. At the heart of the concept (in its original, positive meaning) is an appeal to voter introspection, an incentive to neglect the ideological (the desire to elect a non-corrupt, patriotic politician) for the sake of the pragmatic (finding a politician who will be «competent in economic matters»). The contrast between «the language and the sausage», «the idealists and the businessmen» formed the basis of the system of values that the Donetsk leadership offered to society *instead* of an ideology based on Ukrainian national identity and Ukrainian-specific nation-building. One could say that this was exactly how the Party of Regions bosses saw the «new» Ukrainian ideology: absolutely «toothless» in terms of historicism, focused only on issues of economic stability and promised further enrichment, and, at the same time, not opposed to the Soviet heritage, due to historical connections of the party leaders to old Communist bureaucracy.

Analyzing the statements of the Donetsk region politicians recorded by the local press, along with interviews given to the newspapers, it can be surmised that they experienced a form of cognitive dissonance, when people who were brought up with unquestioning belief in the Communist Party, and many of them already used to servitude around the ideologues of communism, to flattery before the Soviet leadership, now had the power in their own hands, unconnected to pretend «adherence to the ideals of Communism», and now had to lead an independent country, now with full awareness of the crimes of the old totalitarian regime. Accordingly, the politicians' «way out» of this situation was to evade any «problematic» ideological issues like, the very matter of Ukrainian self-identity and the realization of many crimes of the old regime against not just the few members of intelligentsia, but indeed large swathes of the population. Such an attitude in regards to ideology obviously affected local symbolism, and, thus, local emblems (heraldry, flags, emblems). Ukrainian officials and local authorities also witnessed foreign examples of standing by Soviet symbols: Vla-

¹ Белей, Л. (2020). Феномен господарництва. *Uchoose – Обираєш Ти!* 15 жовтня 2020. Retrieved from <http://uchoose.info/fenomen-gospodarnytstva/> (data zvernennia: 14.07.2024)

dimir Putin's use of the Soviet anthem, Alyaksandr Lukashenka's return to Soviet Belaruian flag and coat of arms, only partially modified, the uneven decisions on whether to «de-communize» the names of the regions themselves or not. Thus, the authorities were not focused on portraying national Ukrainian symbols, so much as on a version of Ukraine that's comfortable for former Soviet «Communists», and that resulted in specific choices regarding emblems¹.

In 1999 Donetsk regional administration announced a competition for projects of regional symbols, which was initiated by the «Zolotoy Skif» (*translation from Russian: «Golden Scythian»*) charity foundation, the purpose of which was to popularize the Donetsk region with a new coat of arms and a regional flag. The head of the «expert commission» that judged the contestants, the charity foundation, and the regional administration at that time was one and the same person – Viktor Yanukovych, who'd later become the Prime Minister and at one time President of Ukraine, only to abandon the country in times of crisis. As Yanukovych's «expert commission» finished their judging, and the session of the regional council approved the winning design, trouble has started: a variation of the coat of arms that was specifically criticized by heraldry researchers was the one that ended up approved by the authorities. The heraldry researchers noted that a more heraldry-adequate version has already been presented to President of Ukraine Leonid Kuchma, and the coat of arms approved by the commission was incorrect: it was based on the French shield, which was different from the rest of the regions; it contained a personal motto (!), something characteristic of personal rather than regional coats of arms; the main figure of the heraldry, an azure Mertsalov palm tree, was supposed to be sable, symbolizing the original statue made of black metal; finally, the coat of arms was adorned with green branches, symbolizing youth and insecurity. The updated design, refined according to the requirements of heraldists, was personally presented to Viktor Yanukovych at the summing up of the results of the commission's work, and the design won a national award². Despite a personal appeal to Viktor Yanukovych himself, in the end, in a letter from the «Zolotoy Skif» foundation, the heraldry scholars were accused by the elites of suffering from a «bruised ego» with a «request to the regional administration» (*controlled by the same leadership as the foundation!*) to keep the previous design, as made by the local advertising firm «Cardinal» (*connected to the business partners of the same leadership!*)³. Said design is still used by the Donetsk military-civilian administration.

¹ Никоноров, О. (2015). Історія розвитку сепаратизму в Донецькій області. *Деро Донбас*. Retrieved from <https://dn.depo.ua/ukr/donetsk/istoriya-rozvitku-separatizmu-v-donetskiy-oblasti-28102015090000> (data zvernennia: 14.07.2024).

² Донетчанам подсунули «неграмотный» герб? (2003).

³ Золотой Скиф. (2003). Мнение БФ Золотой Скиф о дискуссии поднятой СМИ о гербе Донецкой области. *Геральдика.ру*. Retrieved from <https://geraldika.ru/article/3267> (data zvernennia: 14.07.2024).

The special shield, different from the rest of the regions, and the words of the chemist Dmitry Mendeleev written in Russian on the «motto» were left as is.

Thus, the coat of arms of the Donetsk region was left «silent» about distinctly Ukrainian history in the region: the Ruthenian silver-seekers of old, the Kalmius Palanka of Ukrainian Cossacks, the victories of Ukrainian People's Republic in 1918. Even though one could argue that references to Cossack settlements of old, such as Oleksandrivka could be useful for information policy of the region, in order to depict an early history of the city of Donetsk (which representatives of various city administrations are typically concerned with), the Donetsk City Council dates the foundation of the city from the founding of the John Hughes metallurgical plant, although Hughes's town of Yuzivka was built on the basis of the incorporation of older settlements. A monument was erected in honor of the 19th century Welsh entrepreneur, brand names referencing him still remain, while the Ukrainian Cossacks were «not so lucky»: despite the suggestions of local historians, the authorities were not interested in the heritage of the Zaporozhian Host in the Donetsk region. It is worth noting that while the political and economic elite of the region chose to ignore the legacy of the Ukrainians Cossacks in the region, they were not averse to mentioning, even highlighting the ancient, «pre-Ukrainian» part of the region's history. In addition to the above-mentioned «Golden Scythian» foundation (and the multi-annual festival of the same name, with the famous award in the form of a Scythian statue), the ancient Iranian peoples of the Pontic-Caspian Steppe became of great interest to both the political elites and the connected business interests. It is worth noting that in 2001, according to the decision of the concern's shareholders, the «Donetsk beer plant» brewery was renamed «Sarmat», referencing the ancient Sarmatians, who controlled the region after the Scythians. It is the most notably, but not the only reference to the names of Scythians and Sarmatians, which have been commercialized, and intended to be promoted as specifically regional brands¹. However, these ancient peoples were not exactly Donetsk-specific parts of history: Scythia, at even the modest estimates, covered nearly the entirety of modern Ukrainian territory, and Sarmatia expanded even further beyond its borders. Yet, the authorities from Donetsk focused specifically on the promotion of these symbols from ancient history, of rough steppe nomads, rather than other parts of the region's history. Comparing the activities of the Donetsk region authorities to those of other regions at the time is especially of note. The Vinnytsia region archives reveal to us that in the same year, 2001, the authorities and business interests in Vinnytsia regions were concerned with the implementation of the Presi-

¹ CityFace. (2021). Отримані дані. *CityFace*. Retrieved from <https://cityface.org.ua/data?SightsSearch%5BsRegions%5D%5B0%5D=2&SightsSearch%5BsTypes%5D=&SightsSearch%5BsPeriods%5D=&SightsSearch%5BsAmounts%5D=&SightsSearch%255D=&SightsSearch%255BsDateSinceEnd%255D=&page=2&per-page=15> (data zvernennia: 14.07.2022).

dent of Ukraine's plans on the implementation of the Program of integration of Ukraine into the European Union. Particularly of interest is the ideological component. Vinnytsia regional administration reported encouraging the local newspapers, information agencies, schools, universities to cover topics such as «Ukraine in the history of Europe», «Ukraine on its way to Europe», «Ukrainians famous in Europe» to facilitate the ascension into the EU¹. Meanwhile, Donetsk region focused on the Scythians – the rule of which covered Vinnytsia, as well, but its authorities and decision-makers would not try to compromise Ukrainian nation-building for the sake of dressing up in the symbols of antiquity. Once again, it also wasn't the factor of specific regional history being promoted – not only the Iranian tribes lived beyond the current Donetsk region, but there were plenty of ancient and early medieval tribes that Vinnytsia authorities could have promoted – like the Khazars, the Ulichy, or the Bolokhivtsi, – and yet, they did not.

The motivation of the regional and business authorities, all in the circle of relatives and acquaintances of then-governor Viktor Yanukovich, to downplay national Ukrainian symbolism in favor of ancient Iranian peoples, 19th century Russian chemists, and Welsh industrialists, is obvious: they were uneasy, even discomforted by the idea of focusing on Ukrainian-specific (unrelated to Moscow, or any other current or historic power) historical content of the region. Not being loyal to the idea of independent Ukraine themselves, instead accustomed to the role of «good little brothers», they opposed the use of Ukrainian symbols and unified Ukrainian historical mythos. Notably, some of the symbols they introduced, like the regional flag, would become associated with the new Ukrainian nation-building in popular variations: versions of the flag with the words «the sun of Ukraine rising in the Donbas» were popularized after Moscow's 2014 hybrid invasion into the region². It is of interest that the hybrid invaders, while amplifying the «Russianness» of regional symbolism for their propaganda (using a flag that modern «folk history» mythos attributed to the short-lived «Donets-Kryvyi Rih Soviet Republic» with an added legless variation of the traditional Muscovite double-headed eagle), also turned to ancient history for information warfare. As personally witnessed by the author of the article, during 2014's Victory Day in Europe celebrations in Donetsk, Moscow hybrid adversary agents would spread stickers and small calendars adorned with the «St. George ribbon» imagery and the words «We remember glorious victories... Over Germany in 1945. Over Khazaria 1 045 years ago, Over China more than 7 500 years ago» (Image 1). A variant of said art, depicting a Soviet monument, a Cossack-stylized Sviatoslav of Ruthenia, and a Slavic-looking

¹ Державний архів Вінницької області, ф. Р-6147, оп. 3, спр. 546, арк. 139–140.

² Мелекесцев, К. І. (2021). Емблематика пострадянської Донеччини: офіціоз «господарників», переробки «з народу», альтернативи апологетів «русского мира». *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: збірник наукових праць*, 36, 58–66.

warrior fighting a dragon (symbolizing ancient China) was reportedly seen in 2015's Moscow on advertisement billboards¹.

Image 1. Propaganda art in 2014's Donetsk and in 2015's Moscow

These propaganda pieces are even less related to either Ukrainian or Donetsk-specific history, but the particular use of ancient history is intriguing. As said pieces are connected to Moscow's 2014 hybrid adversary forces, it is likely that the message wasn't meticulously crafted by a committee, but rather «outsourced» to technically nongovernmental-affiliated actors, such as the businesses of Konstantin Malofeev, which had contacts with the both faces of hybrid aggression in 2014's Donetsk: the Russian Federation citizens Aleksandr Borodai and Igor Girkin. Therefore, some obscure «folk history» mythology about an ancient war against China made it into the picture. Although most people won't recognize this «war» as something familiar, but they will at least get an idea of such an event, perhaps «hidden by the historians, so that people wouldn't know the truth». It is a peculiar attempt, which fits into the patterns of information warfare agents: introduction of concepts previously unknown to the audience through association with ones that they have already heard of before (in this case, the Victory in Europe Day).

The research shows that the 1990–2000s Donetsk region government-business elites spent money and influence of adorning the region with symbolism that would differ from the region's history in the scope of the history of Ukraine as a whole: a metal palm tree made for the Russian Empire's entry in the International industrial exhibition in Paris; words of the 19th century Russian chemist Dmitry Mendeleev; John Hughes as a mythologized creator of the future city of Donetsk. Corrections from professional Ukrainian historians were deliberately ignored by the elites. While not featured in the official heraldry of the region, the ancient history symbols relating to ancient Scythians and Sarmatians became widespread in various commercial brands,

¹ Россия отпразднует 7 523 годовщину победы над Китаем. (2015). *ZpTown*. Retrieved from <https://zptown.zp.ua/archives/173808> (data zvernennia: 14.07.2024).

including the «Zolotoy Skif» foundation, which was headed by representatives of regional leadership and their close acquaintances and business partners. Medieval and Early Modern periods of the region's history, particularly the development of Ukrainian Cossack settlements, did not receive such attention from the regional elites, despite being instrumental to the genesis of the region's current population and of a great number of its towns and cities. This separation of the region's emblematics and symbolism from unified Ukrainian «national mythos» was mostly done for the sake of the elites' themselves, reconciling their old Soviet loyalties with their new roles in an independent, capitalist country, whose national movements were fear-mongered against in the Soviet times. However, reasoning notwithstanding, such policies would later allow Moscow's agents of influence to promote their own narratives of «ancient Russian history» in the region, particularly a mythical «war against ancient China». The reasons for those are seeding of confusion, distrust in official sources (including the established academic knowledge on the history of Ukraine), the spreading of the «Russian World» ideology amongst people largely apathetic to it.

References

- Beley, L. (2020). Fenomen hospodarnytstva [The phenomenon of bossmen economy]. *Uchoose – YOU choose!* October 15, 2020. Retrieved from <http://uchoose.info/fenomen-gospodarnytstva/> [in Ukrainian].
- CityFace (2021). Otrymani dani [Received data]. *CityFace*. Retrieved from <https://city-face.org.ua/data?SightsSearch%5BsRegions%5D%5B0%5D=2&SightsSearch%5BsTypes%5D=&SightsSearch%5BsPeriods%5D=&SightsSearch%5BsAmounts%5D=&SightsSearch%255D=&SightsSearch%255BsDateSinceEnd%255D=&page=2&per-page=15> [in Ukrainian].
- Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti [State archives of Vinnytsia region]. Series R-6147, Box 3, Folder 546, 139–140.
- Donetchanam podsunuly «negramotnyi» herb? (2003) [Were the people of Donetsk scammed with the «wrong» coat of arms?]. *OstroV*. Retrieved from <https://www.ostro.org/general/politics/articles/76/> [in Russian]
- Grechylo, A. (2004). Contemporary Flags of the Ukrainian Regions: Old Traditions and New Designs. *Proceedings of the XX International Congress of Vexillology. Stockholm, 27th July to 1st August 2003*. Bergen, 233–255.
- Grechylo, A. (2004). *Herby ta prapory mist i sil Ukrainy. Ch. I (A–L)* [Emblems and flags of cities and villages of Ukraine. Part I (A–L)]. Lviv: Drukarski kunshty [in Ukrainian].
- Grechylo, A. (2020). *Herby ta prapory mist i sil Ukrainy. Ch. II (M–Ya)* [Emblems and flags of cities and villages of Ukraine. Part II (M–Ya)]. Lviv [in Ukrainian].
- Grechylo, A. (2004). Suchasni symvoly oblastei Ukrainy [Modern symbols of regions of Ukraine]. *Ukrainske heraldychnе tovarystvo – Ukrainian Heraldic Society*. Retrieved from <http://uht.org.ua/ua/part/terytot/oblasti/#don> [in Ukrainian].
- Grechylo, A. (2008). *Suchasni symvoly oblastei Ukrainy* [Modern symbols of the regions of Ukraine]. Kyiv; Lviv: B. v. [in Ukrainian].

Kulish, Yu. O. (2015). Poniattia symbolu: symboly v ukrainskii kulturi [The concept of symbol: symbols in Ukrainian culture]. *Visnyk Kharkivskoho Natsionalnoho Pedagogichnoho Universytetu Imeni H. S. Skovorody «Filosofii» – Bulletin of H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University «Philosophy»*, 2(45), 101–105. DOI: zenodo.32455 [in Ukrainian].

Maksymenko, Ye. (2014). Miska heraldyka Donbasu XVIII – pochatku XXI st.: avto-ref. dys. ... kand. ist. nauk [Urban heraldry of Donbas of the XVIII – early XXI century] (PhD thesis abstract). Donetsk [in Ukrainian].

Maksymenko, Ye. (2013). Suchasna miska heraldyka Luhanshchyny [Modern urban heraldry of Luhansk region]. *Skhid – The East*, 6, 225–228. DOI^{10.21847/1728-9343.2013.6(126).21030} [in Ukrainian].

Mieliestsev, K. I. (2021). Emblematika postradianskoi Donechchyny: ofitsioz «hospodarnukiv», pererobky «z narodu», alternatyvy apolohetiv «russkoho mira» [Emblematics of the post-Soviet Donetsk region: official ones «from the bossmen», upgrades «from the people», alternatives from the «Russian world» supporters]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedagogichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istorii: zbirnyk naukovykh prats*, 35, 58–66 [in Ukrainian].

Nykonorov, O. (2015). Istoriiia rozvytku separatyzmu v Donetskii oblasti [History of the development of separatism in the Donetsk region]. *Depo Donbas*. Retrieved from <https://dn.depo.ua/ukr/donetsk/istoriya-rozvitku-separatizmu-v-donetskiy-oblasti-28102015090000> [in Ukrainian].

Rossiya otprazdnuet 7 523 hodovshchynu pobedy nad Kytaem (2015) [Russia will celebrate the 7 523 anniversary of a victory over China]. *ZpTown*. Retrieved from <https://zptown.zp.ua/archives/173808> [in Russian].

Slobodianiuk, M. (2020). Indyvidualni narukavni emblemy biitsiv ATO-OOS – novyi vyd symboliky Zbroinykh Syl Ukrainy [Individual sleeve emblems of ATO-OOS fighters – a new type of symbolism of the Armed Forces of Ukraine]. *Znak – Sign*, 80, 9–11 [in Ukrainian].

Slobodianiuk, M. (2020). Symvolika mista boiv na Skhodi Ukrainy – novyi riznovyd narukavnoi emblematyky Zbroinykh Syl Ukrainy [The symbols of battlefields in eastern Ukraine – a new kind of sleeve emblem of the Armed Forces of Ukraine]. *Znak – Sign*, 82, 10–11 [in Ukrainian].

Yashchuk, A. (2021). «Arkhanhel Mykhail» ta «Bohdan Khmelnytskyi»: proiekty herba m. Kyieva 1942 ta 1944 rr. u tvorchii spadshchyni Antona Seredy [«Archangel Michael» and «Bohdan Khmelnytskyi»: projects of the coat of arms of Kyiv in 1942 and 1944 in the creative heritage of Anton Sereda]. *Arkhivy Ukrainy – Archives of Ukraine*, 1, 326: January–March. DOI: 10.47315/archives2021.326.184 [in Ukrainian].

Zolotoi Skyf (2003). *Mnenye BF Zolotoi Skyf o dyskussyy podniatoi SMY o herbe Donetskoi oblasti* [Opinion of the Golden Scythian Foundation on the discussion in media about the coat of arms of the Donetsk Oblast]. *Geraldika.ru*. Retrieved from <https://geraldika.ru/article/3267> [in Russian].

УДК 930.1:[271.2:316.347]:355.48((470+571):477)

DOI: 10.31558/3083-5771.2024.1.8

СОЦІАЛЬНО-ГУМАНІТАРНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЦЕРКОВ ТА РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Інна Мартинчук

Донецький національний університет імені Василя Стуса

vikusha.im@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9665-3289>

Inna Martynchuk

Vasyl' Stus Donetsk National University

vikusha.im@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9665-3289>

Стаття досліджує соціально-гуманітарну діяльність християнських церков, їх благодійну, волонтерську діяльність, вплив на процес виховання молодого покоління та участь у формуванні громадянського суспільства в умовах сучасної української дійсності.

Під час опрацювання теми у нагоді стали методологічні підходи, які оптимально підходять для ефективного знаходження та систематизації наукової інформації, а також для виявлення актуальності обраної наукової проблеми. Аби дослідити проблему, було обрано культурологічний, системний та ціннісний підходи. Основоположними в роботі виступили принципи історизму, об'єктивності, комплексності та всебічності, які дали змогу визначити й проаналізувати трансформування напрямів діяльності церковних установ в умовах війни в Україні.

Вивчення напрямів діяльності християнських конфесій дає змогу окреслити пріоритети і результати їх роботи з дорослими, дітьми та молоддю в умовах війни росії в Україні. Церкви використовують як традиційні, так і сучасні форми роботи. Серед традиційних зазначимо богослужіння, таїнства, катехізацію, духовне наставництво, залучення дітей і молоді до благодійних заходів. До сучасних можна віднести суспільні проєкти, програми, використання засобів кіномистецтва, телебачення, інтернету, створення молодіжних гуртків, клубів, організацій громадського, релігійного, благодійного, спортивного спрямування. Високо оцінюється діяльність військових капеланів, яких наразі нараховується понад 350 осіб. Українські церкви є учасниками світового скаутського руху. Скаути займаються організацією проєктів, спрямованих на надання допомоги потерпілим внаслідок воєнних дій, передусім внутрішньо переміщеним особам. Бажання надати допомогу нужденним зумовило створення спільних соціально-гуманітарних проєктів Української Греко-Католицької Церкви та Міжнародного Благодійного фонду «Карітас – Україна». В більшості областей працюють молодіжні команди, які є складником християнських церков та які займаються волонтерською, благодійною діяльністю, профілактикою актуальних проблем. Соціально-гуманітарні проєкти здійснюються як на всеукраїнському, так і на парафіяльному рівнях. Християнські церкви різних конфесій співпрацюють між собою в соціально-гуманітарній сфері заради запобігання деградації суспільних відносин, прояву гуманізму й патріотизму населення, згуртування нації через російську агресію.

Використання досвіду соціально-гуманітарної діяльності Церкви посприяє гармонійному поєднанню структурної, функціональної і теоретичної моделей, пріоритетності морального виховання, плеканню гуманізму й патріотизму.

Питання форм соціальної роботи християнських церков в умовах російсько-української війни ще недостатньо висвітлені у роботах сучасних дослідників. Фактично поза увагою наукової спільноти залишається місіонерська діяльність католицької, протестантської церков, робота з молоддю, спільні проєкти зі скаутськими організаціями. Окреслені напрями є перспективними для глибшого розуміння ролі Церкви у процесі виховання, зв'язку християнської культури та українських виховних традицій, опікування моральністю суспільства в Україні.

Ключові слова: *Церква, Україна, російсько-українська війна, суспільно-гуманітарна діяльність, громадянське суспільство.*

The article examines the social and humanitarian activities of Christian churches, their charitable and volunteer activities, influence on the process of educating the young generation and participation in the formation of civil society in the conditions of modern Ukrainian reality.

Methodological approaches that are optimally suited for effective finding and systematization of scientific information, as well as for identifying the relevance of the chosen scientific problem, came in handy when working on the topic. Cultural, systemic and value approaches were chosen to investigate the problem. The fundamental principles in the work were the principle of historicism, objectivity, complexity and comprehensiveness. In the context of this study, the use of the specified principles made it possible to determine and analyze the transformation of the activities of church institutions in the conditions of the war in Ukraine.

Studying the areas of activity of Christian denominations allows us to outline the priorities and results of their work with adults, children and youth in the conditions of the Russian war in Ukraine. Churches use both traditional and modern forms of work. The traditional ones include worship, sacraments, catechism, spiritual guidance, involvement of children and youth in charity events. Modern ones include social projects, programs, the use of film, television, and the Internet, the creation of youth groups, clubs, public, religious, charitable, and sports organizations. The activity of military chaplains, who currently number more than 350, is highly appreciated. Ukrainian churches are participants in the world scouting movement. Scouts organize projects aimed at providing assistance to victims of military operations, primarily to internally displaced persons. The desire to help the needy led to the creation of joint social and humanitarian projects of the Ukrainian Greek Catholic Church and the International Charity Fund «Caritas – Ukraine». In most regions, there are youth teams that are part of Christian churches and that are engaged in volunteering, charitable activities, prevention of current problems. Social and humanitarian projects are carried out both at the all-Ukrainian and at the parish level. Christian churches of different denominations cooperate with each other in the social and humanitarian sphere for the purpose of preventing the degradation of social relations, the manifestation of humanism and patriotism of the population, and the unity of the nation due to Russian aggression. The use of the experience of social and humanitarian activities of the Church is a harmonious combination of structural, functional and theoretical models, the priority of moral education, nurturing of humanism and patriotism.

The issues of the forms of social work of Christian churches in the conditions of the Russian-Ukrainian war have not yet been sufficiently covered in the works of modern re-

searchers. The authors only touch on some aspects of their work. In fact, the missionary activity of the Catholic and Protestant churches, coverage of work with youth, and joint projects with scouting organizations remain outside the attention of the scientific community. Therefore, we consider the outlined directions as priorities for modernization and further understanding of the role of the Church in the process of education, the connection between Christian culture and Ukrainian educational traditions, and guardianship of the morality of society in Ukraine.

Keywords: Church, Ukraine, Russian-Ukrainian war, social and humanitarian activities, civil society.

Традиційна культура, християнські цінності з давніх часів відігравали важливу роль у формуванні національних, загальнолюдських цінностей, розглядалися як ефективний засіб залучення членів суспільства до розбудови громадянського суспільства. Християнські цінності мали значний вплив на формування української традиційної системи виховання. Сьогодні Церква виконує в культурі українського народу особливу і значну функцію об'єднання нації. Церква глибоко усвідомлює своє призначення. Вона виступає захисником модерної української політичної нації, виконує функції задоволення духовно-релігійних потреб українських воїнів, готує і постачає капеланів для Збройних Сил України, забезпечує їх необхідними припасами, надає соціальну, психологічну допомогу постраждалим, активізує просвітницьку роботу з молоддю. Об'єктом дослідження є суспільно-гуманітарна діяльність християнської церкви, релігійних організацій як засіб зміцнення громадянського суспільства в умовах війни в Україні.

Серед сучасних досліджень впливу християнських цінностей на громадянське суспільство практичні аспекти діяльності християнської церкви з молоддю в умовах війни в Україні виділимо наукові розвідки О. Огірка, М. Вачевського, В. Любчук, Т. Тхоржевської, О. Маскевич, С. Кагамлик, М. Обушного, О. Панько та ін. Автори єдині у визначенні основних засад християнського виховання в українській педагогіці, поглядах на цінності української сім'ї, значення релігійності в менталітеті українців, розкритті формуючої та виховної функцій релігії, ролі Церкви в умовах російсько-української війни.

Більшість авторів приділяють увагу огляду моральних цінностей, принципів та функцій народної християнської культури як однієї з форм української релігійної традиції, визначають християнство як основу світоглядної практики громадянського суспільства. О. Огірко, досліджуючи проблеми духовності і моральності українців, наголошує на ролі Церкви у формуванні моральності і духовного стану сучасного суспільства, розкриває актуальні проблеми духовно-морального виховання в Україні¹. М. Вачевський у своєму дослідженні підкреслює роль

¹ Огірко, О. (2012). Актуальність духовно-морального виховання молодого покоління засобами християнської етики. *Наукові записки. Серія «Психологія і педагогіка»*, 21, 265–274.

етики в кожному з напрямів християнства, надає класифікацію християнських моральних чеснот, досліджує актуальність виховання учнівської молоді під впливом українських релігійних традицій, актуальність поняття моралі, справедливості, патріотизму та інших людських і громадянських чеснот¹. Науковці С. Кагамлик, М. Обушний досліджують роль православних інституцій України – Православної Церкви України і Української Православної Церкви Московського Патріархату – в умовах повномасштабної війни росії проти України². О. Панько аналізує особливості соціальної роботи релігійних організацій, розглядає суспільно-релігійні відносини, роль Церкви у реалізації соціальних ініціатив³.

Але, на жаль, фактично поза увагою наукової спільноти залишається місіонерська діяльність католицької, протестантської церков, висвітлення роботи скаутських організацій у церквах. Отже, окреслені напрями вважаємо пріоритетними задля осучаснення і подальшого розуміння ролі Церкви у процесі виховання, зв'язку християнської культури та українських виховних традицій.

Метою дослідження є визначення змісту соціального, виховного потенціалу християнської церкви, окреслення форм і методів просування християнських цінностей в умовах російсько-української війни.

Джерельну базу дослідження становлять матеріали вебсайтів християнських церков, які офіційно зареєстровані в Україні, матеріали соціологічних досліджень Центру Разумкова⁴, Українського незалежного центру політичних досліджень⁵, матеріали Релігійно-інформаційної служби України⁶. Результати соціологічних опитувань, виступи представників церковних служб, звітні документи Церков стали у нагоді під час визначення ролі Церкви як інституції та осередку вірян, її гуманітарної місії у воєнні часи щодо духовної опіки військових та молоді.

¹ Вачевський, М. (2014). Християнська педагогіка у вихованні учнівської молоді. *Молодь і ринок*, 5, 16–20.

² Кагамлик, С., Обушний, М. (2022). Православна церква в Україні в умовах російсько-української війни: полюси цивілізаційного вибору. *Українознавчий альманах*, 30(20), 74–82.

³ Панько, О. І. (2022). Особливості соціальної роботи релігійних організацій: соціально-філософський аналіз. *Epistemological studies in Philosophy, Social and Political Sciences*, 5(2), 65–75.

⁴ Війна і Церква. Церковно-релігійна ситуація в Україні 2022 р. (листопад 2022 р.). *Разумков Центр*. Retrieved from <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/viina-i-tserkva-tserkovnoreligiina-sytuatsiia-v-ukraini-2022r-lystopad-2022r> (дата звернення: 05.06.2024).

⁵ Актуальний стан православних церков України в умовах війни: надії на об'єднання, утиски на Донбасі та суспільно-політична позиція. *Український незалежний центр політичних досліджень*. 2021. Retrieved from <http://www.ucipr.org.ua/ua/med-a/research-updates/aktualniy-stan-pravoslavnih-cerkov-ukra-ni-v-umovah-v-yuni-nad-na-ob-dnannya-utiski-na-donbas-ta-suspilno-pol-tichna-rozic-ya> (дата звернення: 05.06.2024).

⁶ Соціальне служіння, підтримка ЗСУ та інші очікування суспільства від Церкви. *Релігійно-інформаційна служба України*. Retrieved from https://risu.ua/socialne-sluzhinnya-pidtrimka-zsuta-inshi-ochikuvannya-suspilstva-vid-cerkvi--opituvannya-centru-razumkova_n137048 (дата звернення: 02.06.2024).

Авторкою використані такі методи: емпіричний, історико-генетичний, порівняльний, системного аналізу. Використання емпіричного методу дало змогу окреслити напрями молодіжної політики церков на основі вивчення продуктів їх діяльності, експертних думок. Використання історико-генетичного методу дало змогу авторці розкрити традиційні підходи й новації стратегії християнських церков у роботі з різними віковими, гендерними групами населення України, концепції і форми їх роботи з молоддю. Порівняльний метод використовувався з метою виявлення спільних і унікальних рис у системі моральних цінностей християнських церков, встановлення їх схожості та наявності відмінностей у поглядах на методику формування ціннісних орієнтирів сучасної молоді, відборі перспективних та актуальних форм соціальної, виховної роботи.

На загальноцерковному рівні роботою з молоддю займаються Синодальне управління у справах молоді (СУСМ), Синодальне управління недільних шкіл та катехизації (СУНШК), Синодальне управління у справах сім'ї (СУСС). Управління у справах молоді при Священному Синоді ПЦУ було зареєстровано 28 лютого 2006 р. у м. Києві¹.

На парафіяльному рівні робота з молоддю має різні форми, зокрема бесіди і зустрічі з духівництвом та спеціально запрошуваними гостями; доктринальні (катехизаторські) заняття; групи з вивчення Святого Письма; місіонерські акції та поїздки; соціальні проекти; молодіжні табори; інтернет-проекти; кіноклуби; гуртки за інтересами; проекти з профілактики залежностей; спортивні секції; військово-патріотичні клуби; клуби молоді сім'ї².

В умовах воєнного стану в країні зростає роль моральних цінностей, передусім традиційної та релігійної культури. Православна Церква України (ПЦУ) визнає, що сьогодні перед нею особливо гостро постає питання про духовно-моральний стан молоді, саме це має велике значення для майбутнього і Церкви, і суспільства.

Сьогодні Церква має один з найвищих рівнів довіри серед суспільних і політичних інститутів разом зі Збройними Силами та волонтерськими організаціями. Про це свідчать опитування Національного інституту стратегічних досліджень, низка соціологічних центрів. Цифри свідчать про зміни очікувань населення різних регіонів щодо ролі Церкви в теперішніх реаліях і після перемоги.

Рівень релігійності українського суспільства, за дослідженнями Центру Разумкова, зріс із початком повномасштабної війни до 74 % (регіонально це від 84 % жителів Заходу країни до 63 % жителів Сходу і 61 % жителів Півдня країни). У суспільстві побутує думка про те, що важливим у діяльності Церкви чи

¹ Полтавська єпархія. Православна Церква України. Retrieved from http://www.cerkva.pl.ua/index.php?view=category&id_cat=5 (дата звернення: 02.12.2022).

² Православна Церква України. *Офіційний вебсайт*. Retrieved from <https://www.pomisna.info/uk/?s=%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%94%D0%BA%D1%82> (дата звернення: 05.06.2024).

релігійного об'єднання є соціальне служіння, допомога людям. 32 % опитаних відповіли, що соціальне служіння повинно відігравати провідну роль у діяльності церкви. Щодо основних видів такого служіння, то 62 % опитаних кажуть про психологічну допомогу, 49 % – про захист вразливих груп (людей, які постраждали від насильства, безпритульних, переселенців тощо), 32 % – про релігійну освіту, 29 % – про виховання дітей, 25 % мають на увазі матеріальну допомогу¹.

Соціальна роль Церкви в Україні у воєнні часи зростає завдяки виконанню гуманітарної місії та духовної опіки військових. Насамперед це діяльність військових капеланів. Сьогодні Служба військового капеланства є структурним підрозділом Апарату Головнокомандувача Збройних Сил України. Роль військового капеланства, необхідність якого постала від початку російської збройної агресії в 2014 р., особливо посилилась у зв'язку з повномасштабним вторгненням російських військ в Україну. Певний час Служба не мала офіційного статусу, але необхідність дотримання конституційних прав на свободу віросповідання, задоволення духовно-релігійних потреб як військовослужбовців, членів їх сімей, так і звичайних мирян привели до перегляду статусу військових капеланів. 30 листопада 2021 р. був прийнятий Закон України «Про Службу військового капеланства», який визначив засади діяльності Служби військового капеланства². У тексті документа зазначається необхідність «регулювання відносин у сфері реалізації конституційного права на свободу світогляду та віросповідання військовослужбовців Збройних Сил України, Національної гвардії України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, Державної прикордонної служби України, а також визначає правові та організаційні засади і принципи діяльності Служби військового капеланства³.

«Значення служіння військових душпастирів переоцінити важко. Озброєні словом Божим і вірою військові капелани тримають дуже важливу оборону – духовну, а у війні найперше перемагає дух. А ще військові духівники допомагають нашим воїнам долати страх і гнів у серці, полегшують біль втрат, вселяють у них віру та надію. Із початком агресії Росії проти України священники українських конфесій пішли капеланами в різні підрозділи як волонтери, щоб бути разом із бійцями на передовій. Вони несли служіння в найгарячіших точках фронту, зокрема й у Донецькому аеропорту. У 2016 р. в українському вій-

¹ Мар'ян, О. Соціальне служіння, підтримка ЗСУ та інші очікування суспільства від Церкви, – опитування Центру Разумкова. *Релігійно-інформаційна служба України*. 24.02.2023. Retrieved from https://risu.ua/socialne-sluzhinnya-pidtrimka-zsu-ta-inshi-ochikuvannya-suspilstva-vid-cerkvi--opituvannya-centru-razumkova_n137048 (дата звернення: 02.06.2024).

² Кагамлик, С., Обушний, М. Православна церква в Україні в умовах російсько-української війни: полюси цивілізаційного вибору. С. 75.

³ Верховна Рада ухвалила Закон «Про Службу військового капеланства». *Релігійно-інформаційна служба України*. 30.11.2012. Retrieved from https://risu.ua/verhovna-rada-uhvalila-zakon-pro-sluzhbu-vijskovogo-kapelanstva_n123874 (дата звернення: 06.06.2024).

ську введено перші штатні посади військових священників. А 21 травня 2021 р. Верховна Рада України ухвалила в першому читанні проєкт Закону України «Про Службу військового капеланства», – наголошується в повідомленні¹.

Більша частина віруючої молоді України займає доволі активну громадянську позицію. Це проявляється в активній участі церковних громад певної конфесії. Одним із таких молодіжних рухів є «Молодь для Христа» – міжнародний християнський рух, спрямований на служіння дітям, підліткам та молоді в партнерстві з церквами. Він не бере на себе управління молодіжним служінням у церкві, але надає допомогу і сприяє розвитку та зміцненню служіння.

Серед пріоритетних проєктів руху – організація паломництва, літніх таборів, видання спеціальної літератури, просування соціальних програм і проєктів². Зокрема, використовуються такі методи роботи з молоддю: підліткові або молодіжні клуби, денні Центри для дітей з неблагополучних сімей, різні види таборів для дітей ВПО, прифронтових та деокупованих територій та ін. В Україні створений ресурсний центр для підліткових клубів програми «Скеля» та Денних Центрів³.

Українська Греко-Католицька Церква з 2014 р. зайняла активну проукраїнську позицію, виступала зі зверненнями, закликами щодо громадянського спокою, об'єднання нації, неприпустимості насилля, впроваджувала соціальні ініціативи і проєкти⁴.

З 2022 р. стратегія молодіжної роботи змінюється. Активно просувається проєкт «Діти і війна», пріоритетними завданнями якого є допомога Церкві дітям, які постраждали від війни; умови будування стосунків з дітьми в часі війни. Вже з серпня 2022 р. у Львівській та Івано-Франківській областях відкриваються християнські літні дитячі табори, передусім орієнтація «таборового літа» спрямована на дитячу аудиторію: діти ВПО, діти з прифронтових та деокупованих територій, яким потрібна психологічна реабілітація, відпочинок, спілкування з однолітками. Церкви взяли на себе допомогу дітям, загоювати їхні рани⁵.

¹ Ткачук, Р. 25 жовтня – День військового капелана. *АрміяInform – Інформаційне агентство*. Міністерство оборони України. 25.10.2021. Retrieved from https://armyinform.com.ua/2021/10/25/25-zhovtnya-den-vijskovogo-kapelana/?fbclid=IwAR3QNAyh3K-DqPAjAdgpvvpmtR_QALi-VQqSLTqhzKDbAIoNNbzl1SvSg9g (дата звернення: 08.06.2024).

² Найвідоміше молодіжне братство УПЦ КП – кузня єпископських кадрів – відзначило 10-ліття. *Релігія в Україні*. Retrieved from https://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/15216-najvidomishe-molodizhne-bratstvo-upc-kp-kuznya-episkopskix-kadriv-vidznachilo-10-litty.html (дата звернення 01.12.2022).

³ Молодь для Христа. Україна. *Ресурсний центр*. Retrieved from <https://yfcua.com/projects> (дата звернення: 10.06.2024).

⁴ Офіційні документи ГКЦУ. Всі документи 2014 року. Retrieved from <https://docs.ugcc.ua/data/y2014/?page=3> (дата звернення: 04.06.2024).

⁵ Як Церква дбає про дітей та молодь в умовах війни? Відкрита Церква. Інтерв'ю з о. Михайлом Крамарем – Головою Комісії у справах молоді Київської Архтепархії УГКЦ, та пси-

Християнські церкви, передусім Українська Греко-Католицька Церква, є учасниками світового скаутського руху. В Україні діє Всеукраїнська молодіжна громадська організація «Національна Організація Скаутів України» (ВМГО «НОСУ». 2008). З початком повномасштабної війни скаутські організації активували свою діяльність практично в усіх областях країни. Це пов'язано зі зростанням кількості потерпілих від воєнних дій та російської окупації, тих, хто потребував фізичної, психологічної, моральної та матеріальної допомоги. Тому НОСУ активно працює над постачанням гуманітарної допомоги людям, постраждалим від війни, передусім дітям та підліткам.

Організація Скаутів відіграє велику роль у підтримці українського суспільства шляхом організації просвітницьких, соціальних проєктів різної направленості і тривалості. Це насамперед: проєкт «Я серед своїх», який має на меті сприяння в реінтеграції та адаптації дітей, що повернулися до своїх громад або стали внутрішньо переміщеними внаслідок війни в Україні; проєкт «Emergency Response», що здійснювався з метою надання екстреної допомоги у перші місяці війни, координуючи зусилля на місцевому та міжнародному рівнях; проєкт «UAct», що реалізовувався у співпраці з Дитячим фондом ООН, ЮНІСЕФ і спрямований на допомогу дітям та їхнім сім'ям, які були змушені покинути свої домівки; проєкт «Скауты для України», що відбувся на початку війни у 2014 р. і був зосереджений на наданні допомоги внутрішньо переміщеним особам з Донецької та Луганської областей, а також АР Крим¹. Сьогодні НОСУ продовжує реалізацію гуманітарної місії у Київській, Дніпропетровській, Чернігівській, Харківській областях.

З початку російського вторгнення особливого значення набуває волонтерська діяльність християнських церков та релігійних організацій. Українська Греко-Католицька Церква реалізує соціальні проєкти спільно з Міжнародним Благодійним фондом «Карітас – Україна». Діяльність фонду «Карітас – Україна» в умовах війни спрямована на надання гуманітарної, психологічної допомоги, реалізації професійних програм, які стосуються охорони здоров'я, допомоги дітям, сиротам тощо².

Благодійний фонд «Карітас – Україна» допомагає людям, які постраждали від російської агресії. За даними на березень 2022 р. місцеві організації Карітасу, крім тих регіонів, де ведуться активні бойові дії, працюють, щоб надавати

хологом Олегом Климончуком. *Живе телебачення. УГКЦ*. 08.09.2022. <https://zhyve.tv/video/3987-yak-tserkva-dbae-pro-ditey-ta-molod-v-umovah-viyny-vidkryta-tserkva/> (дата звернення: 07.06.2024).

¹ Національна Організація Скаутів України. Retrieved from <https://ukrscout.org/help-ukrainians> (дата звернення: 07.06.2024).

² Мережа регіональних організацій Карітасу України. *Caritas Ukraine ICF | МБФ «Карітас України»*. Retrieved from <https://www.google.com/maps/d/viewer?mid=1PEjjv15iqLh4jSDBf2vKwUIX478&ll=45.88525648487054%2C34.971868817980805&z=5> (дата звернення: 03.06.2024).

допомогу внутрішньо переміщеним особам (ВПО) та людям з вразливих категорій одягом, продуктами, дитячим харчуванням та гігієнічними наборами; пропонує психологічну підтримку¹. Мережа нараховує 42 регіональні організації.

Особливу увагу Фонд приділяє роботі з дітьми та молоддю. Одним з основних напрямів діяльності є програма «Діти та війна. Педагогічна та психосоціальна підтримка дітей та молоді, які постраждали від війни в Україні»².

Отже, розглянуті напрями діяльності християнських церков, фондів, рухів та організацій, з якими вони співпрацюють, дають змогу окреслити пріоритетні напрями та форми роботи Церков в умовах російсько-української війни. Для цього церкви використовують традиційні і осучаснені форми роботи. До традиційних належать богослужіння, таїнства, катехизація, духовне наставництво, залучення молоді до благодійних заходів. До сучасних можна віднести діяльність Корпусу Військових Капеланів, волонтерський рух, благодійні проєкти, спрямовані на передання молоді християнських цінностей через близькі до неї форми, використання телебачення, інтернету, створення молодіжних гуртків, клубів, організацій громадського, релігійного, благодійного, спортивного спрямування. Робота з молоддю в українських церквах проводиться як на всеукраїнському, так і на парафіяльному рівнях. Християнські церкви різних конфесій, маючи спільні цілі, співпрацюють між собою заради громадянського суспільства.

Узагальнюючи специфіку роботи громадських об'єднань релігійного спрямування, можна визначити головні напрями їх діяльності:

- справи, що стосуються церкви і душпастирства (участь у богослужіннях, порядок у церкві);
- виховна робота (морально-етичне виховання дітей, організація їх дозвілля, залучення до громадської діяльності);
- благодійна діяльність (допомога людям, які постраждали від російської агресії, психологічний супровід внутрішньо переміщених осіб);
- волонтерська діяльність, яка відбувалася з моменту їх заснування й активізувалася з початком повномасштабної війни росії в Україні.

Головним висновком для творчого використання досвіду соціально-гуманітарної діяльності Церкви є гармонійне поєднання структурної, функціональної і теоретичної моделей, пріоритетність морального виховання, плекання гуманізму й патріотизму. Український народ витворив свою національну виховну систему і свій національно-християнський виховний ідеал, який включає в себе як кращі зразки історії, традиції, культури, так і національну самосвідомість, патріотизм,

¹ Мережа Карітасу допомагає людям, які постраждали від російської агресії. *Caritas Ukraine ICF | МБФ «Карітас України»*. Retrieved from <https://caritas.ua/news/merezha-karitasu-dopomagaye-lyudyam/> (дата звернення: 03.06.2024).

² Робота з дітьми, молоддю та сім'ями. *Caritas Ukraine ICF | МБФ «Карітас України»*. Retrieved from <https://caritas.ua/cyf/> (дата звернення: 03.06.2024).

систему морально-етичних цінностей – тих традиційних для українців цінностей, які у сучасних реаліях війни набувають особливого значення. Саме таке поєднання дало змогу українській нації згуртуватись, вистояти перед ворогом, постійно проявляти свою незламність, готовність самопожертви і допомоги нужденним.

Питання форм соціальної роботи християнських церков в умовах російсько-української війни недостатньо висвітлені сучасними дослідниками. Автори торкаються лише деяких аспектів їх роботи. Фактично поза увагою наукової спільноти залишається місіонерська діяльність католицької, протестантської церков, висвітлення роботи з молоддю, спільні проєкти зі скаутськими організаціями. Окресленні напрями є пріоритетними задля глибшого розуміння ролі Церкви у процесі виховання, зв'язку християнської культури та українських виховних традицій, опікування моральністю суспільства в Україні.

References

Aktualnyi stan pravoslavnykh tserkov Ukrainy v umovakh viiny: nadii na ob'iednannia, utysky na Donbasi ta suspilno-politychna pozycja (2021) [The current state of the Orthodox churches of Ukraine in the conditions of war: hopes for unification, oppression in Donbas and socio-political position]. *Ukrainskyi nezalezhnyi tsestr politychnykh doslidzhen*. Retrieved from <http://www.ucipr.org.ua/ua/med-a/research-updates/aktualniy-stan-pravoslavnykh-cerkov-ukra-ni-v-umovah-v-yni-nad-na-ob-dnannya-utysky-na-donbas-ta-suspilno-politychna-pozycja> (data zvernennia: 05.06.2024) [in Ukrainian].

Kahamlyk, S., Obushnyi, M. (2022). Pravoslavna tserkva v Ukraini v umovakh rosiisko-ukrainskoi viiny: poliusy tsyvilizatsiinoho vyboru [The Orthodox Church in Ukraine in the conditions of the Russian-Ukrainian war: poles of civilizational choice]. *Ukrainoznavchyi almanakh*, 30(20), 74–82 [in Ukrainian].

Mar'ian, O. (2023). Sotsialne sluzhinnia, pidtrymka ZSU ta inshi ochikuvannia suspilstva vid Tserkvy, – opytuvannia Tsentru Razumkova. 24.02.2023 [Social service, support of the Armed Forces and other expectations of the society from the Church – a survey by the Razumkov Center. 02/24/2023]. *Relihiino-informatsiina sluzhba Ukrainy*. Retrieved from https://risu.ua/socialne-sluzhinnya-pidtrimka-zsu-ta-inshi-ochikuvannya-suspilstva-vid-cerkvy--opituvannya-centru-razumkova_n137048 (data zvernennia: 02.06.2024) [in Ukrainian].

Merezha rehionalnykh orhanizatsii Karitasu Ukrainy (2023) [Network of regional organizations of Caritas of Ukraine]. *Caritas Ukraine ICF*. Retrieved from <https://www.google.com/maps/d/viewer?mid=1PEjjv15iqLh4jSDBf2vKwUIX478&ll=45.88525648487054%2C34.971868817980805&z=5> (data zvernennia: 03.06.2024) [in Ukrainian].

Merezha Karitasu dopomahaie liudiam, yaki postrazhdaly vid rosiiskoi ahresii (2023) [The Caritas network helps people affected by Russian aggression]. *Caritas Ukraine ICF*. Retrieved from <https://caritas.ua/news/merezha-karitasu-dopomagaye-lyudyam/> (data zvernennia: 03.06.2024) [in Ukrainian].

Molod dlia Khrysta. Ukraina [Youth for Christ. Ukraine]. *Resursnyi tsestr*. Retrieved from <https://yfcua.com/projects> (data zvernennia: 10.06.2024) [in Ukrainian].

Naividomishe molodizhne bratstvo UPTs KP – kuznia yepyskopskykh kadriv – vidznachylo 10-littia. (2012) [The most famous youth brotherhood of the UOC KP – a forge of episcopal cadres – celebrated its 10th anniversary]. *Relihiia v Ukraini*. Retrieved from https://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/15216-najvidomishe-molodizhne-bratstvo-upc-kp-kuznya-yepiskopskix-kadriv-vidznachilo-10-littya.html (data zvernennia: 01.12.2022) [in Ukrainian].

Natsionalna Orhanizatsiia Skautiv Ukrainy [National Organization of Scouts of Ukraine]. Retrieved from <https://ukrscout.org/help-ukrainians> (data zvernennia: 07.06.2024) [in Ukrainian].

Ohirko, O. (2012). Aktualnist dukhovno-moralnoho vykhovannia molodoho pokolinnia zasobamy khrystyianskoi etyky [The relevance of spiritual and moral education of the young generation by means of Christian ethics]. *Naukovi zapysky. Seriia «Psykhologhiia i pedahohika»*, 21, 265–274 [in Ukrainian].

Ofitsiini dokumenty HKTsU. Vsi dokumenty 2014 roku [Official documents of GKCU. All documents of 2014]. Retrieved from <https://docs.ugcc.ua/data/y2014/?page=3> (data zvernennia: 04.06.2024) [in Ukrainian].

Panko, O. I. (2022). Osoblyvosti sotsialnoi roboty relihiinykh orhanizatsii: sotsialno-filosofskyi analiz [Peculiarities of social work of religious organizations: socio-philosophical analysis]. *Epistemological studies in Philosophy, Social and Political Sciences*, 5(2), 65–75 [in Ukrainian].

Poltavska yeparkhiia [Diocese of Poltava]. Ofitsiinyi vebsait Pravoslavnoi Tserkvy Ukrainy. Retrieved from http://www.cerkva.pl.ua/index.php?view=category&id_cat=5 (data zvernennia: 02.12.2022) [in Ukrainian].

Pravoslavna Tserkva Ukrainy [Orthodox Church of Ukraine]. Ofitsiinyi vebsait. Retrieved from <https://www.pomisna.info/uk/?s=%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%94%D0%BA%D1%82> (data zvernennia: 05.06.2024) [in Ukrainian].

Robota z ditmy, moloddu ta sim'iamy [Work with children, youth and families]. *Caritas Ukraine ICF*. Retrieved from <https://caritas.ua/cyf/> (data zvernennia: 03.06.2024) [in Ukrainian].

Sotsialne sluzhinnia, pidtrymka ZSU ta inshi ochikuvannia suspilstva vid Tserkvy. (2023) [Social service, support of the Armed Forces and other expectations of society from the Church]. *Relihiino-informatsiina sluzhba Ukrainy*. Retrieved from https://risu.ua/socialne-sluzhinnya-pidtrimka-zsu-ta-inshi-ochikuvannya-suspilstva-vid-cerkvi--opituvannya-centru-razumkova_n137048 (data zvernennia: 02.06.2024) [in Ukrainian].

Tkachuk, R. (2021). 25 zhovtnia – Den viiskovoho kapelana [October 25 – ilitary Chaplain's Day]. *ArmiiaInform – Informatsiine ahentstvo. Ministerstvo oborony Ukrainy*. Retrieved from https://armyinform.com.ua/2021/10/25/25-zhovtnya-den-vijskovogo-kapelana/?fbclid=IwAR3QNAYh3K-DqPAjAdgpvvpmtR_QALi-BQqSLTqhzKDbAIoNNbzl1SvSg9g (data zvernennia: 08.06.2024) [in Ukrainian].

Vachevskyi, M. (2014). Khrystyianska pedahohika u vykhovanni uchnivskoi molodi [Christian pedagogy in the education of student youth]. *Molod i rynek*, 5, 16–20 [In Ukrainian].

Verkhovna Rada ukhvalyla Zakon «Pro Sluzhbu viiskovoho kapelanstva». *Relihiino-informatsiina sluzhba Ukrainy* [The Verkhovna Rada adopted the Law «On Military Chap-

laincy Service»]. Verkhovna Rada ukhvalyla 30.11.2012. Retrieved from https://risu.ua/verhovna-rada-uhvalila-zakon-pro-sluzhbu-vijskovogo-kapelanstva_n123874 (data zvernennia: 06.06.2024) [in Ukrainian].

Viina i Tserkva. Tserkovno-relihiina sytuatsiia v Ukraini 2022 r. (lystopad 2022) [War and the Church. Church and religious situation in Ukraine in 2022 (November 2022)]. Retrieved from <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/viina-i-tserkva-tserkovnoreligiina-sytuatsiia-v-ukraini-2022r-lystopad-2022r> (data zvernennia: 05.06.2024) [in Ukrainian].

Yak Tserkva dbaie pro ditei ta molod v umovakh viiny? Interv'iu z o. Mykhailom Kramarem – Holovoiu Komisii u spravakh molodi Kyivskoi Arkhtieparkhii UHKTs, ta psykholohom Olehom Klymonchukom. Vidkryta Tserkva [How does the Church take care of children and youth in the conditions of war? Live television. UGCC Open Church. Interview with Fr. Mykhailo Kramar – Head of the Commission for Youth Affairs of the Kyiv Archdiocese of the UGCC, and psychologist Oleg Klymonchuk. 09/08/2022]. *Zhyve telebachennia. UHKTs*. 08.09.2022. Retrieved from <https://zhyve.tv/video/3987-yak-tserkva-dbaie-pro-ditey-ta-molod-v-umovah-viyny-vidkryta-tserkva/> (data zvernennia: 07.06.2024) [in Ukrainian].

УДК 930.2:[327:355.01]((470+571):477.62)(093.2)

DOI: 10.31558/3083-5771.2024.1.9

РОСІЙСЬКА АГРЕСІЯ НА ДОНЕЧЧИНІ МОВОЮ СВІДКІВ: ПРОЄКТИ ДОКУМЕНТУВАННЯ

Ірина Пятницькова

Донецький національний університет імені Василя Стуса

ipiatnickova@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5809-5212>

ResearcherID: C-422-2019

Iryna Piatnytskova

Vasyl' Stus Donetsk National University

ipiatnickova@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5809-5212>

ResearcherID: C-422-2019

Дослідження спрямоване на виявлення та аналіз документаційних проєктів, що збирають усні свідчення, фото-, відеоматеріали про події, переживання російсько-української війни на території Донецької області. Дослідницька рамка включає проєкти, ініційовані істориками, етнографами, соціологами, і такі, що далі можуть бути використані в історичній науці для відтворення подій війни та їх переживання сучасниками. Поза її межами залишилися документаційні проєкти правоохоронних органів влади та правозахисних організацій, спрямовані на фіксацію злочинів РФ на території України, а також документаційні ініціативи журналістів, мета яких полягає у

привернені уваги, висвітленні на широкий світовий загал трагедії російської воєнної агресії проти України. Під час роботи над матеріалами були застосовані загально-наукові методи аналізу, синтезу, порівняння, опису. Для аналізу та визначення інформативного потенціалу проєктів, що фокусуються на документуванні розповідей військових, волонтерів, вимушено переміщених людей, були застосовані методи усної історії. Дослідження побудоване на принципах науковості та комплексності, що дає змогу виявити документаційні проєкти, охарактеризувати їх методологію та визначити інформативний потенціал для подальших наукових досліджень.

З 2015 р. документацію усних свідчень воєнних подій здійснював Український інститут національної пам'яті. Після початку повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 р. кількість документаційних проєктів зростає. Переважна їх більшість географічно охоплює всю територію України. Водночас проєкти «Історико-культурна спадщина Донецької області: документування втрат і перспективи відновлення», «Маріупольський драмтеатр. Просторовий архів» мають локальний характер і сфокусовані на відтворенні подій війни, руйнації історико-культурної спадщини Донеччини. Виявлення, аналіз, поширення інформації про наявні документаційні проєкти має важливе значення. В умовах тотального знищення РФ всього українського вони фіксують трагічні події війни, практики виживання у воєнних умовах, руйнування культурно-історичного спадку. Зібрані в межах проєктів матеріали можуть стати джерелами для історичних досліджень.

Ключові слова: методологія, документаційні проєкти, війна Росії проти України.

The research is aimed at identifying and analyzing documentation projects that collect oral testimonies, photos, video materials about the events and experiences of the Russian-Ukrainian war on the territory of the Donetsk region. The research framework included projects initiated by historians, ethnographers, sociologists and those that can be used in the future in historical science to reproduce the events of the war and their experience by contemporaries. Documentary projects of law enforcement authorities and human rights organizations aimed at documenting the crimes of the Russian Federation on the territory of Ukraine, as well as documentary initiatives of journalists, whose purpose is to draw attention to and highlight the tragedies of Russian military aggression against Ukraine, remained outside its borders. During the work on the material, general scientific methods of analysis, synthesis, comparison, and description were used. Oral history methods were used to analyze and determine the informational potential of projects focusing on documenting the stories of soldiers, volunteers, and forcibly displaced people. The research is built on the principles of scientificity and complexity, which allows to identify documentation projects, characterize their methodology and determine the information potential for further scientific research.

Since 2015, the documentation of oral testimonies of war events has been carried out by the Ukrainian Institute of National Memory. After the start of the full-scale invasion on February 24, 2022, the number of documentation projects increased. The vast majority of them geographically cover the entire territory of Ukraine. At the same time, the projects «Historical and cultural heritage of Donetsk region: documentation of losses and prospects for recovery», «Mariupol Drama Theater Spatial Archive» are local in nature and focused on recreated events of the war, the destruction of the historical and cultural heritage of Donetsk region. Identification, analysis, dissemination of information about existing documentation projects is important. In the conditions of the Russian Federation's total destruction of everything Ukrainian, they record the tragic events of the war, the practices of survival in

wartime conditions, the destruction of cultural and historical heritage. The materials collected within the projects can become sources for historical science.

Keywords: *methodology, documentation projects, Russia's war against Ukraine.*

За сучасною війною Росії проти України вже закріпилося визначення найбільш документованої. Наразі в Україні та країнах-партнерах реалізується багато проєктів, спрямованих на фіксацію свідчень очевидців подій. За інформацією онлайн-каталогу документаційних ініціатив, який був розроблений Центром міської історії Центрально-Східної Європи, кількість таких проєктів становить 88¹. Переважна їх більшість зосереджена на фіксації досвідів переживання війни після 24 лютого 2022 р., водночас воєнна агресія РФ на території України триває з 2014 р. Одним із її епіцентрів став Донецький регіон, проте на той час великого інтересу до документування досвідів війни не спостерігалось. Причину цього варто шукати у неприйнятті подій 2014 – початку 2022 р. у термінологічному визначенні «війна». Це було властиво як українському, так і закордонному дискурсу. На офіційному рівні для означення воєнних подій застосовували визначення Антитерористична операція (АТО, 2012–2018), Операція об'єднаних сил (2018–2022). У ЗМІ щоденно послуговувалися дефініціями «Війна на Донбасі», «Війна на Сході», що свідомо локалізувало воєнні дії, робило їх географічно віддаленими і водночас невідповідними сформованому фільмами, літературою уявленню про війну.

24 лютого 2022 р. змінило сприйняття російської агресії проти України у напрямі класифікації її як війни з усіма характерними її проявами та наслідками. Після першого шоку та усвідомлення українські журналісти, історики, соціологи, правозахисники почали документувати події. Їх ініціативи мали різну мету: зафіксувати злочини російської влади, розповісти світу про трагічні події в Україні, показати жорстокість та безправність російського режиму, зберегти пам'ять про ці надскладні часи.

Сьогодні документалістами зібраний великий масив споминів, відео-, аудіо-, фотоматеріалів, і постає потреба в їх систематизації, забезпеченні їх збереження та напрацювання методологічного інструментарію для роботи з цими джерелами.

Систематизація та дослідження накопичених матеріалів, вивчення їх інформативного потенціалу є новим для української науки, оскільки, на жаль, війна та її документування ще тривають. Водночас для систематизації інформації про наявні документаційні проєкти, взаємообмін досвідом, обговорення методології збору інформації, її збереження та захисту багато робить Центр міської історії.

¹ Каталог документаційних ініціатив. *Центр міської історії*. Retrieved from <http://www.mostdocumentedwar.org/> (дата звернення: 15.06.2024).

Інституцією проведено у 2023 та 2024 рр. симпозиуми «Найбільш документована війна», які зібрали представників документаційних ініціатив¹, створено онлайн-каталог документаційних ініціатив². Центром міської історії започатковано серію видань про документаційні ініціативи. Перша з них – «Розмови з тими, хто питає про війну» – складається з публікацій інтерв'ю документалістів, у яких вони розповідають про реалізацію своїх проєктів³. Дослідницьким колективом Центру міської історії підготовлені публікації про документаційні проєкти⁴. Аналіз історичного потенціалу документаційних ініціатив, що реалізуються на загальноукраїнському рівні, був зроблений у попередній науковій публікації авторки цього тексту⁵. Огляд наявних проєктів був здійснений також у статті журналістки Ірини Семенюти⁶. З огляду на відсутність комплексних досліджень з означеної теми, відсутність праць, які б висвітлювали значення та інформаційний потенціал документаційних проєктів для майбутніх досліджень з історії Донеччини і України загалом, зумовлена до неї увага у цій публікації.

Мета цієї наукової розвідки полягає у виявленні, аналізі наявних проєктів із документування подій війни, що розгорталися на Донеччині, починаючи з 2014 р., визначенні їх потенціалу для використання в історичній науці. З огляду на мету дослідження у роботі проаналізовані документаційні проєкти, що мають усно-історичний характер або спрямовані на документування історико-культурних втрат регіону. Джерелами інформації слугували сайти документаційних проєктів, інституцій, які їх реалізують, публікації усноісторичних джерел.

Порівняно з подіями повномасштабної російської війни проти України, проєктів, які ставили за мету зафіксувати досвіди переживання російської агресії, починаючи з 2014 р., менше. У серпні 2014 р. Департамент культури, туризму,

¹ Найбільш документована війна. Симпозиум документаційних та архівних проєктів (1–3.6.2023). *Центр міської історії*. Retrieved from <https://www.lvivcenter.org/conferences/the-most-documented-war/> (дата звернення: 20.05.2024); Найбільш документована війна: етика і практика міжнародної співпраці (6–8.6.2024). *Центр міської історії*. Retrieved from <https://www.lvivcenter.org/en/conferences/ethics-and-international-collaborations-2/> (дата звернення: 10.06.2024).

² Каталог документаційних ініціатив. *Центр міської історії*. Retrieved from <http://www.mostdocumentedwar.org/> (дата звернення: 15.06.2024).

³ Отрищенко, Н. (2024). Розмова з тим, хто питає про війну. Львів: Центр міської історії.

⁴ Shumylovych, V. & Makhanets, O. & Nazaruk, T. & Otrishchenko, N. & Brunow, D. (December 9, 2022). Preserving the now! Mediating memories and archiving experiences in Ukraine. *NECSUS European Journal of Media Studies*. Retrieved from <https://necsus-ejms.org/preserving-the-now-mediating-memories-and-archiving-experiences-in-ukraine/> (дата звернення: 24.05.2024).

⁵ Пятницькова, І. (2022). Інформаційний потенціал для історичної науки документаційних ініціатив з фіксації досвідів війни Росії проти України. *Міжнародний журнал Право і Суспільство*, 6, 179–188.

⁶ Семенюта, І. Для нащадків і трибуналу: як формується національний архів війни в Україні. *Detektor media*. 24 квітня 2023. Retrieved from <https://ms.detektor.media/trendi/post/31754/2023-04-24-dlya-nashchadkiv-i-trybunalu-yak-formuyut-natsionalnyy-arkhiv-viyny-v-ukraini/> (дата звернення: 22.04.2024).

національностей та релігії Запорізької обласної державної адміністрації та історичний факультет Запорізького національного університету розпочали збирати усні свідчення про війну. Пізніше до нього долучився Український інститут національної пам'яті (УІНП) і Запорізьке відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України¹.

Поступово УІНП став провідним у реалізації цього усноісторичного проекту зі збереженням співпраці зі вказаними інституціями. У фокусі документування УІНП перебували події Євромайдану, Революції гідності. Багато їх учасників після початку воєнної агресії РФ стали на захист України у складі ЗСУ, добровольчих батальйонів, тож їхні усні оповіді містили спомини про розгортання війни на Донеччині. Перші такі оповіді УІНП почав фіксувати у 2015 р. З 2016 р. робота над проектом стала системною і він отримав назву «Усна історія АТО», пізніше – «Усна історія російсько-української війни». Метою проекту був збір, опрацювання та оприлюднення усних свідчень учасників та очевидців російсько-української війни. У реалізації проекту Інститут співпрацює з державними установами, громадськими організаціями, науковцями, журналістами, волонтерами².

Опитування спрямовувалося на п'ять груп респондентів. Серед опитаних найбільше було військовослужбовців Збройних Сил України. Наступну групу становили представники Національної гвардії. Третю – бійці добровольчих батальйонів, четверту – волонтери, і останню – внутрішньо переміщені особи. Організатори проекту застосовували метод напівструктурованого інтерв'ю. Перша його частина мала нарративний характер, тут респондента просили розповісти про себе. Друга частина передбачала відповіді на запитання, які варіювалися відповідно від того, до якої групи належав респондент.

За перший рік реалізації проекту – 2016-й – Інституту вдалося записати 20 інтерв'ю з військовими. До початку 2024 р. команда зібрала велику колекцію усних свідчень. 284 з них були розміщені на онлайн-ресурсі УІНП «Архів усної історії», який почав працювати з 2021 р.³ В умовах повномасштабної воєнної агресії РФ інституція закрила вільний доступ до його матеріалів з огляду на безпекові питання для оповідачів. Записи також зберігаються в електронній колекції при Рукописному відділі Запорізького відділення Інституту української археографії та джерелознавства НАН України (Фонд 29 «АТО»)⁴.

Частина зібраних матеріалів була опублікована. УІНП видав п'ять збірок серії «Усна історія російсько-української війни». До неї ввійшли спомини вій-

¹ Усна історія російсько-української війни (2014–2016) (2016) / ред. Г. Васильчук, В. Марочко. Київ: С.І.Д., 11.

² Отрищенко, 128.

³ Усна історія російсько-української війни. *Український інститут національної пам'яті*. Retrieved from <https://uinp.gov.ua/usna-istoriya/ato-usna-istoriya> (дата звернення: 08.06.2024).

⁴ Усна історія російсько-української війни (2014–2016), 16.

ськових Збройних Сил України, Національної гвардії України, представників запорізької Служби з надзвичайних ситуацій, волонтерів, переселенців. Публікації доповнені фотографіями, картами зон бойових дій.

Зібрані та опубліковані матеріали відтворюють широке коло питань, пов'язаних з російською воєнною агресією на Донеччині, починаючи з 2014 р. У розповідях військових міститься інформація про воєнні операції в регіоні (на Савур-Могилі, в Донецькому аеропорту, містах Дебальцеві, Мар'їнці, Іловайську, Слов'янську), перебування в оточенні і вихід із нього, полон, взаємодію з місцевим населенням, побут та забезпечення. Зародження волонтерства, його напрями та проблеми розкриваються у розмовах з волонтерами. У споминах осіб, які через воєнні дії вимушені були залишити свої домівки, відтворено події Євромайдану в Донецьку, захоплення міст Донеччини, ставлення російських окупантів до місцевого населення, проблеми із забезпеченням, роботою сфери послуг, виїздом із окупованих територій.

Окремим виданням проєкту є збірка «Дівчата зрізають коси», до якої увійшли спомини 25 жінок-військових, які брали участь у воєнних подіях 2014–2018 рр. у складі Збройних Сил України, добровольчих підрозділів¹. Поява цього видання має важливе значення у відтворенні жіночого воєнного досвіду. Жінки нарівні з чоловіками брали участь у найскладніших воєнних операціях в Авдіївській промзоні, на Світлодарській дузі, населених пунктах Піски, Карлівка, надавали медичну допомогу, евакуювали загиблих, що знайшло відображення у їх розповідях. Опубліковані спомини містять рефлексії військових щодо причин, мотивації участі у збройних формуваннях, та тих факторів, що допомагали емоційно продовжувати боротьбу. У споминах відтворено проблему суспільного несприйняття жінок у війську нарівні з чоловіками.

УІНП було опубліковано збірки спогадів «Капелани. На службі Богу і Україні», «Волонтери: Сили небайдужих», «Воїни Дніпра: цінності, мотивації, смисли»². Ці видання відтворюють різні опції переживання війни, висвітлюють процеси формування інституту капеланства в сучасному українському війську, розвиток волонтерства.

Продовженням серії книг УІНП «Усна історія російсько-української війни» стала книга Наталки Позняк-Хоменко «Без ротації»³. До неї увійшли спомини

¹ Подобна, Є. (2018). Дівчата зрізають коси. Книга спогадів / Український інститут національної пам'яті. Київ: Люта справа.

² Ковтунович, Т., Привалко, Т. (2019). Капелани. На службі Богу і України / Український інститут національної пам'яті. Київ: Гончарук, А. Б.; Позняк-Хоменко, Н. (2020). Волонтери: сила небайдужих / Український інститут національної пам'яті. Тернопіль: Джура; Рева, І. (2020). Воїни Дніпра: цінності, мотивація, смисли / Український інститут національної пам'яті. Київ: К.І.С.

³ Позняк-Хоменко, Н. (2021). Без ротації / Український інститут національної пам'яті. Тернопіль: Джура.

учасників воєнних дій, які народилися на Донеччині. Свій воєнний шлях вони почали ще з 2014 р. та продовжують боронити Україну до цього часу. Окрім відтворення подієвого складника, у своїх споминах респонденти багато розмірковують про культурну політику в регіоні, починаючи з відновлення незалежності України, рефлексують щодо причин штучного іншування регіону та перспектив його подальшого розвитку.

З розгортанням повномасштабної війни постала потреба в активізації документальних ініціатив. Причинами цього була необхідність фіксації злочинів російської влади проти української державності та українського народу, отримання інформації для висвітлення об'єктивної картини всіх жахів війни, фіксація досвідів переживань, практик виживання, пристосування до воєнних реалій, адаптації у новому соціально-культурному середовищі для подальших історичних та соціологічних досліджень війни.

Центр міської історії Центрально-Східної Європи вже з березня 2022 р. розпочав проєкт «24.02.22, 5 ранку: Свідчення з війни». Він здобув підтримку міжнародних партнерів, серед яких Інститут філософії та соціології Польської академії наук, Польське товариство усної історії, Університет Сент-Ендрюс, Центр сучасної та цифрової історії Люксембурзького університету¹. Учасники проєкту працювали трьома групами та проводили інтерв'ю в Україні, Польщі, Люксембурзі. В Україні керівництво та координацію проєкту здійснює соціологиня, дослідниця Центру міської історії Наталія Отріщенко.

Проєкт спрямований на документування усних оповідей про переживання війни людей, які вимушені були залишити свої домівки, та волонтерів. Його організатори головним своїм завданням вбачали створити неопублічну документальну базу, яка далі, з дотриманням усіх вимог законодавства щодо збереження та використання особистих даних, буде використана виключно з науковою метою.

Реалізація «24.02.22, 5 ранку: Свідчення з війни» дала змогу зібрати матеріал у період безпосереднього розгортання подій, коли респонденти будували свої розповіді на власних відчуттях і переживаннях з мінімальним впливом на їх спогади суспільного наративу.

Учасники проєкту не фокусувались винятково на Донецькій області і проводили розмови з українцями з різних регіонів. Водночас із приблизно 150 оповідей, записаних Центром міської історії протягом першого етапу документальної ініціативи (з березня до вересня 2022 р.), частина стосується воєнних подій, що розгорталися саме на Донеччині. Це оповіді маріупольців, мешканців м. Вугледару, Краматорська, переселенців із м. Донецька 2014 р., які порівнювали свій попередній досвід із переживанням повномасштабної війни.

¹ 24.02.22, 5 ранку: Свідчення з війни. *Центр міської історії*. Retrieved from <https://www.lvivcenter.org/updates/testimonies-from-the-war/> (дата звернення: 18.05.2024).

Оскільки особисті свідчення з часом змінюються, викристалізуючись в інституційних формах і формалізуючись у висловлюваннях, документаційна ініціатива «24.02.22, 5 ранку: Свідчення з війни» з травня 2024 р. почала запис другого кола інтерв'ю з респондентами, які взяли участь у перших опитуваннях. Це має важливе значення не лише для вивчення процесу адаптації людей до ситуації війни, а й механізмів функціонування пам'яті, процесів її трансформації та факторів, що їх зумовлюють.

Внаслідок реалізації проєкту «24.02.22, 5 ранку: Свідчення з війни» було зібрано та збережено цінну базу усноісторичних джерел. Вона є доволі репрезентативною у відтворенні подій війни з позиції безпосередніх свідків, практик виживання, переживань цих подій. Створена проєктом база усних джерел може стати підґрунтям для соціологічних, історичних досліджень війни.

Масштабний проєкт із документування війни був започаткований Організацією Міжнародного фестивалю документального кіно про права людини «Docudays.ua». Проєкт розпочався у березні 2022 р. і на початковому етапі отримав назву «Енциклопедія війни», згодом був перейменований в «Архів війни»¹. Він географічно не локалізований на території Донеччини і охоплює всю територію України. Учасники проєкту збирають фото-, відео-, аудіоматеріали, що фіксують життя та побут під час війни, опір цивільного населення агресору, евакуацію, перебування в бомбосховищах, руйнування майна, насилля та інші злочини, здійснені російською армією на території України.

Методологія «Архіву війни» полягає у пошуку матеріалів у відкритих джерелах, отримання їх від партнерів проєкту. Його онлайн-платформа передбачає можливість очевидцям подій через телеграм-бот швидко надіслати відзняті відео та аудіоматеріали. Проте такий метод комплектування потребує додаткової перевірки і встановлення часу та місця зафіксованих подій.

Проєкт також передбачає проведення інтерв'ю з очевидцями. За бажанням людина може залишити заявку на сайті, після чого з нею зв'язуються представники проєкту та домовляються про подальше інтерв'ю. На 1 липня 2024 р. на сайті проєкту було зібрано 2 100 інтерв'ю зі свідками війни та воєнних злочинів. Загальна кількість медіафайлів онлайн-платформи «Архів війни» становить понад 20 млн.

Зібрана база матеріалів не є публічною, для її використання необхідно пройти процедуру верифікації користувача та подати онлайн-заявку із зазначенням мети та афіліації. Користуватися онлайн-платформою зручно, матеріали в ній розміщені за часом та місцем подій, що дає змогу за відповідним агрегатором даних зробити потрібну вибірку.

¹ Архів війни. *Docudays*. Retrieved from <https://docudays.ua/2022/news/kino/we-are-launching-the-archive-of-war-telegram-bot/> (дата звернення: 1.07.2024).

«Docudays.ua» метою формування своєї документальної бази визначає створення інструменту протидії російській війні проти України в інформаційному, мистецькому та правовому полі. Водночас вони можуть бути використані й в історичних дослідженнях.

На вивчення історії перебігу подій, особистих досвідів переживання війни спрямоване документування Центрального державного аудіовізуального та електронного архіву України. До 10 березня 2023 р. в архів надійшло 4 787 фото та відеодокументів, що фіксують події війни. Установа не має окремої цифрової платформи для їх зберігання, але у фондах архіву зберігають та оцифровують матеріали про пам'ятки архітектури, панорами населених пунктів до війни та після обстрілів і руйнування¹.

Одним із документаційних проєктів, що поєднує як візуальні матеріали, так і усні свідчення, є проєкт «Маріупольський драмтеатр. Просторовий архів». Його ініціаторами є дослідницька група Центр просторових технологій (CST), яка вивчає міські простори, використовуючи методи просторового аналізу та візуалізації². Учасники проєкту сфокусувалися на подіях, пов'язаних із переховуванням маріупольців у Донецькому академічному обласному драматичному театрі, його знищенням 16 березня 2022 р. внаслідок російського авіаудару.

На основі аналізу фотографій, відеозаписів, дописів у соціальних мережах, було створено 3D-модель будівлі Драмтеатру. Під час роботи зі свідками подій учасники проєкту застосували новий метод просторових інтерв'ю. Респонденту під час розмови показували 3D-моделі будівлі театру і пропонували в деталях розповісти, як розгорталися події, як було облаштоване їх перебування у театрі, в якій його частині вони та інші люди перебували. Використання просторових елементів дало змогу свідкам заглибитися у свої спомини, відтворити не лише події, що були пов'язані із Драмтеатром, а й загалом облогу Маріуполя, його знищення російською армією, практики виживання в таких умовах, виїзд із міста та фільтрацію. Так фокус документаційного проєкту екстраполювався на значно ширше коло питань, пов'язаних із трагічними подіями захоплення та окупації російськими військами Маріуполя³.

Дослідницька група проєкту «Маріупольський драмтеатр. Просторовий архів» підготувала також аналітичні матеріали, які оформлені у вигляді трьох есе та висвітлюють роль Драмтеатру як укриття, аналізують наслідки урбіциду проти Маріуполя, проявляють зв'язки між атакою на театр та загальними стратегія-

¹ Семенята, І. Для нащадків і трибуналу: як формується національний архів війни в Україні. *Detektor media*. 24 kvitnia 2023. Retrieved from <https://ms.detektor.media/trendi/post/31754/2023-04-24-dlya-nashchadkiv-i-trybunalu-yak-formuyut-natsionalnyy-arkhiv-viyny-v-ukraini/> (дата звернення: 22.04.2024).

² Маріупольський драмтеатр. Просторовий архів. *Центр просторових технологій*. Retrieved from <https://theater.spatialtech.info/uk> (дата звернення: 18.06.2024).

³ Маріупольський драмтеатр.

ми російського терору, фіксують спроби окупаційної влади приховати вчинені воєнні злочини. Матеріали проєкту «Маріупольський драмтеатр. Просторовий архів» є у відкритому доступі та спрямовані на фіксацію воєнних злочинів РФ і їх світове оприлюднення. Водночас вони є важливими для відтворення воєнних подій та їх переживання населенням.

На документування зруйнованих пам'яток матеріальної культурно-історичної спадщини Донеччини спрямований проєкт «Історико-культурна спадщина Донецької області: документування втрат і перспективи відновлення», який реалізується колективом кафедри історії України та спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету імені Василя Стуса за підтримки Інституту наук про людину (Institute for Human Sciences)¹. Учасники проєкту збирають з відкритих джерел інформацію про історичні архітектурні об'єкти, пам'ятники, музеї Донецької області, зокрема і на тих територіях, які з 2014 р. перебувають під окупацією. Проєктом був започаткований сайт для оприлюднення зібраної бази об'єктів історико-культурної спадщини регіону.

Першочергово дослідницька група планує розмістити на ньому об'єкти, які вже зазнали руйнувань внаслідок російської воєнної агресії. Кожне зображення подається у двох варіантах: початковому стані і на сучасному етапі, та супроводжується аналітичною запискою, в якій коротко висвітлена його історія. Важливість цього проєкту полягає у тому, що інформація у відкритих джерелах дуже швидко оновлюється, і зображення культурно-історичних об'єктів, факти, що фіксують їх руйнування, з часом втрачаються, тому важливо їх зберегти, простежити їх історію для подальших досліджень, а в перспективі і відновлення.

Проведений аналіз документальних ініціатив дає підстави зробити висновки, що окремих проєктів, які фокусуються винятково на документуванні подій російської воєнної агресії на території Донецької області, небагато. З аналізованих до таких належать проєкт «Історико-культурна спадщина Донецької області: документування втрат і перспективи відновлення», «Маріупольський драмтеатр. Просторовий архів». Водночас загальноукраїнські документальні проєкти збирають і матеріали про Донеччину та мешканців регіону. Спомини про розгортання воєнних подій на Донеччині з 2014 р. фіксував Український інститут національної пам'яті. Більшість документальних проєктів почали реалізовуватися вже після початку повномасштабної війни РФ проти України. Проєкти різняться за характером документованих джерел: Український інститут національної пам'яті, Центр міської історії зосередили увагу на зборі усних свідчень; «Архів війни» має комплексний характер і разом з усними свідченнями комплектує фото- та відеоматеріали; «Історико-культурна спадщина Донецької області:

¹ Історико-культурна спадщина Донецької області: документування втрат і перспективи відновлення. *Донецький національний університет імені Василя Стуса*. Retrieved from <https://heritage-of-donetsk.org/index.html> (дата звернення: 22.06.2024).

документування втрат і перспективи відновлення» фіксує історію, сучасний стан культурних об'єктів регіону.

Незалежно від характеру документованих матеріалів, проекти, що реалізуються, мають важливе значення для збереження історичної пам'яті та подальших історичних досліджень. У них відтворено широке коло аспектів війни, що допоможуть дослідникам відтворити перебіг воєнних подій, жахи руйнування українських міст та сіл, знищення культурно-історичної спадщини, захоплення влади і встановлення окупаційних режимів, практики виживання в умовах російських обстрілів та окупації, розвиток волонтерського руху та взаємодопомоги як на загальноукраїнському, так і на регіональному рівнях.

З огляду на продовження документування, завершення одних та започаткування інших проектів означена дослідницька проблема потребує подальшого моніторингу документаційних ініціатив, вивчення їх джерельного наповнення, аналізу інформаційного потенціалу та напрацювання методологічного інструментарію роботи з ними для майбутніх досліджень з історії України.

References

Arkhib viiny [War archive]. *Docudays*. Retrieved from <https://docudays.ua/2022/news/kino/we-are-launching-the-archive-of-war-telegram-bot/> (data zvernennia: 01.07.2024) [in Ukrainian].

Istoryko-kulturna spadshchyna Donetskoï oblasti: dokumentuvannia vtrat i perspektyvy vidnovlennia [Historical and cultural heritage of Donetsk region: documentation of losses and prospects for recovery]. *Donetskyi natsionalnyi universytet imeni Vasylia Stusa*. Retrieved from <https://heritage-of-donetsk.org/index.html> (data zvernennia: 22.06.2024) [in Ukrainian].

Kataloh dokumentatsiinykh initsiatyv [Catalogue of documenting initiatives]. *Tsentr miskoi istorii*. Retrieved from <http://www.mostdocumentedwar.org/> (data zvernennia: 15.06.2024) [in Ukrainian].

Kovtunovych, T. & Pryvalko, T. (2019). *Kapelany. Na sluzhbi Bohu i Ukraini* [Chaplains In the service of God and Ukraine] / Ukrainyskyi instytut natsionalnoi pamiaty. Kyiv: Honcharuk A. B. [in Ukrainian].

Mariupolskyi dramteatr. Prostorovyï arkhiv [Mariupol Drama Theater. Spatial Archive]. *Center for Spatial Technologies*. Retrieved from <https://theater.spatialtech.info/uk> (data zvernennia: 18.06.2024) [in Ukrainian].

Naibilsh dokumentovana viina. Sympozium dokumentatsiinykh ta arkhivnykh proiektiv (1–3.6.2023) [The Most Documented War. Symposium for Documentation and Archiving Initiatives (1–3.6.2023)]. *Tsentr miskoi istorii*. Retrieved from <https://www.lvivcenter.org/conferences/the-most-documented-war/> (data zvernennia: 10.06.2024) [in Ukrainian].

Naibilsh dokumentovana viina: etyka i praktyka mizhnarodnoi spivpratsi (6–8.6.2024) [The Most Documented War: Ethics and Practice of International Collaborations (6–8.6.2024)]. *Tsentr miskoi istorii*. Retrieved from <https://www.lvivcenter.org/en/conferences/ethics-and-international-collaborations-2/> (data zvernennia: 10.06.2024) [in Ukrainian].

Otrishchenko, N. (2024). *Rozmovy z tym, khto pytaie pro viinu* [Conversations with someone who asks about the war]. Lviv: Tsentr miskoi istorii [in Ukrainian].

Piatnytskova, I. (2022). Informatsiinyi potentsial dlia istorychnoi nauky dokumentatsiinykh initsiatyv z fiksatsii dosvidiv viiny Rosii proty Ukrainy [Informational potential for the historical science of documentation initiatives to record the experiences of Russia's war against Ukraine]. *Mizhnarodnyi zhurnal Pravo i Suspilstvo*, 6, 179–188 [in Ukrainian].

Podobna, Y. (2018). *Divchata zrizaiut kosy. Knyha spohadiv* [Girls cut their braids. A book of memories] / Ukrainskyi instytut natsionalnoi pam'iaty. Kyiv: Liuta sprava [in Ukrainian].

Pozniak-Khomenko, N. (2021). *Bez rotatsii* [No rotation] / Ukrainskyi instytut natsionalnoi pam'iaty. Ternopil: Dzhura [in Ukrainian].

Pozniak-Khomenko, N. (2020). *Volontery: syla neбайдужykh* [Volunteers: the power of those who care] / Ukrainskyi instytut natsionalnoi pam'iaty. Ternopil: Dzhura [in Ukrainian].

Reva, I. (2020). *Voyny Dnipra: tsinnosti, motyvatsii, smysly* [Warriors of the Dnipro: values, motivations, meanings] / Ukrainskyi instytut natsionalnoi pam'iaty. Kyiv: K.I.S. [in Ukrainian].

Usna istoriia rosiisko-ukrainskoi viiny [Oral history of the Russian-Ukrainian war]. *Ukrainskyi instytut natsionalnoi pam'iaty*. Retrieved from <https://uinp.gov.ua/usna-istoriya/ato-usna-istoriya> (data zvernennia: 08.06.2024) [in Ukrainian].

Semeniuta, I. Dlia nashchadkiv i trybunalu: yak formuiut natsionalnyi arkhiv viiny v Ukraini [For posterity and the tribunal: how the national archive of the war in Ukraine is formed]. *Detektor mediia*. 24 kvitnia 2023. Retrieved from <https://ms.detector.media/trendi/post/31754/2023-04-24-dlya-nashchadkiv-i-trybunalu-yak-formuyut-natsionalnyy-arkhiv-viyny-v-ukraini/> (data zvernennia: 22.04.2024) [in Ukrainian].

Shumylovyh, B. & Makhanets, O. & Nazaruk, T. & Otrishchenko, N. & Brunow, D. (December 9, 2022). Preserving the now! Mediating memories and archiving experiences in Ukraine. *NECSUS European Journal of Media Studies*. Retrieved from <https://necsus-ejms.org/preserving-the-now-mediating-memories-and-archiving-experiences-in-ukraine/> (data zvernennia: 22.04.2024) [in English].

Vasylchuk, H. & Marochko, V. (eds.). (2016). *Usna istoriia rosiisko-ukrainskoi viiny (2014–2016)* [Oral history of the Russian-Ukrainian war (2014–2016)] / Ukrainskyi instytut natsionalnoi pam'iaty, Zaporizkyi natsionalnyi universytet, Istorychnyi fakultet, Zaporizka obladministratsiia, Departament kultury, turyzmu, natsionalnosti ta relihii, Instytut ukrainskoi arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy, Zaporizke viddilennia. Kyiv: K.I.S [in Ukrainian].

24.02.22, 5 ranku: Svidchennia z viiny [24.02.22, 5 am: Testimonies from the War]. *Tsentr miskoi istorii*. Retrieved from <https://www.lvivcenter.org/updates/testimonies-from-the-war/> (data zvernennia: 18.05.2024) [in Ukrainian].

Наукове видання

**ДОНЕЦЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ
ЧАСОПИС
НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
№ 1(1), 2024**

Редактор О. А. Солдатова
Технічний редактор О. К. Гомон

Підписано до друку 11.11.2024 р.
Формат 60×84/16. Папір офсетний.
Друк – цифровий. Умовн. друк. арк. 6,63
Тираж 100 прим. Зам. № 69

Донецький національний університет імені Василя Стуса
21021, м. Вінниця, вул. 600-річчя, 21.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру
серія ДК № 5945 від 15.01.2018 р.